

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

Z.M. BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

TARIX VA IJTIMOIIY FANLAR FAKULTETI

O‘ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI

Tarix ta’lim yo‘nalishi IV kurs bitiruvchisi

RUSTAMOV FARHODning

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Mavzu: O‘rta Osiyo xonliklarida davlat boshqaruvi tizimi

(XVIII – XIX asr o‘rtalari)

Ilmiy rahbar:

TOJIMIRZAEV E.

assistent

ANDIJON – 2015

Mavzu: O‘rta Osiyo xonliklarida davlat boshqaruvi tizimi

(XVIII – XIX asr o‘rtalari)

REJA

KIRISH

1.BOB. XVIII – XIX asr o‘rtalarida O‘rta Osiyo xonliklarining ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy munosabatlar

2. BOB. O‘rta Osiyo xonliklarining ma‘muriy-hududiy tuzilishi va aholisi.

3. BOB. Xonliklarda davlat boshqaruv tizimi. Mansab va unvonlar.

XULOSA

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

ILOVALAR

MUNDARIJA

KIRISH.....	4-7
1.BOB. XVIII – XIX o‘rtalarida O‘rta Osiyo xonliklarining ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy munosabatlar.....	8-22
2. BOB. O‘rta Osiyo xonliklarining ma‘muriy-hududiy tuzilishi va aholisi.....	23-32
3. BOB. Xonliklarda davlat boshqaruv tizimi. Mansab va unvonlar.....	33-53
XULOSA.....	54-56
FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	57-58
ILOVALAR.....	

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab tariximizga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgarib, sovet davrida noto‘g‘ri baho berilgan yoki yuzaki ko‘rib chiqilgan masalalarga jiddiy ilmiy yondashuv kuchaydi. Xususan Davlatimiz boshlig‘i Islom Karimovning respublika tarixchilari bilan uchrashuvda (1998 yil 26 iyun) so‘zlagan nutqida¹, milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirish muammolariga bag‘ishlangan shundan keyingi chiqishlarida tarix fanining ma‘naviy salohiyatini safarbar etish, tarixiy haqiqatni tiklash sohasidagi harakatlarning keng dasturi, tanlangan mustaqillik va taraqqiyot yo‘lidan borib, mo‘ljallangan maqsadlarga erishishning mustahqam ilmiy asosi belgilab berildi. Ularda jamiyat taraqqiyotining real qonuniyatlarini chuqur o‘rganish zarurligi, milliy tarixdagi yuksalish va tanglik davrlarini yangicha metodologik nuqtai nazardan turib tahlil qilish, chor va sovet mustamlakachi - imperiya tuzumlarining ko‘rsatgan buzg‘unchilik ta’siriga doir omillarni aniqlash, avvalgi mafkuraviy andozalar va eskicha tafakkur ko‘rinishlarining takrorlanishiga barham berish yo‘llarini belgilash, jamiyatning ma‘naviy-axloqiy takomilga erishuvida tarix fanining ta’sirini kuchaytirish zarurligi qayd qilingan. CHunki bu davrni xalqimiz hayotidan o‘chirib bo‘lmaydi. O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek: “bu yillar tarixi bu bizning tariximiz, xalq tarixidir. Tarixdan voz kechib bo‘lmaydi”² deb aytib o‘tgandir.

Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1998 yil 27 iyuldagi “O‘zRFA tarix instituti faoliyatini takomillashtirish haqidagi” qaroridan so‘ng haqqoniy tarixni yaratish, bu jarayonda birlamchi manbalarga asosiy e’tibor berish, qo‘yilgan muammoni soha mutaxassislari tomonidan hal etilishi, mavjud muammolar echimini ilmiy asoslash borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. SHunga qaramasdan, uzoq o‘tmishlarga borib taqaluvchi ulkan tariximizda

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Ўзбекистон. — 1998.

² Ўша асар, — Б. 48.

echimini kutayotgan muammolar talaygina. Ana shunday fundamental masalalardan biri - o'zbek xalqi davlatchiligi hamda davlat boshqaruvi tarixidir.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek *“Tariximiz sahifalari shundan dalolat beradiki, yurtimiz rivoji hamma zamonlarda ham bir tekis kechmagan.*

Ayniqsa, temuriylar hukmronligidan so'ng - ya'ni XVII asrdan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davrda Turkiston zamini siyosiy parokandalik, jaholat va qoloqlikka yuz tutdi. Uch xonlikka bo'linib ketgan mintaqa uzoq muddat o'zaro ziddiyat va qarama-qirshiliklar, urush- janjallar girdobida qolib ketgani nafaqat iqtisodiy, moliyaviy va harbiy salohiyat nuqtai nazaridan, balki ijtimoiy-ma'naviy fikr rivojida ham ko'p salbiy oqibatlarni keltirib chiqargani barchamizga yaxshi ma'lum.

Tarix g'ildiragining aylanishi bilan, avvalambor, yurt hukmdorlari va amaldorlari xalqning taqdiri va kelajagi haqida qayg'urish o'rniga, o'z shaxsiy manfaatlarini hamma narsadan ustun qo'yib, jaholat va g'aflatga berilib ketishi oqibatida biz bugun yashayotgan mintaqa umumbashariy taraqqiyot jarayonlaridan uzilib, rivojlanishdan keskin orqada qolib ketdi.

O'zaro nizo va adovatlarning kuchayishi, faqat o'z qobig'iga, umrini o'tab bo'lgan aqidalarga o'ralashib yashash natijasida bir vaqtlar buyuk madaniyat va taraqqiyot davrlarini boshidan kechirgan el-yurtimizning bu paytga kelib qanday og'ir ahvolga tushib qolganini o'zimizga tasavvur qiladigan bo'lsak, o'ylaymanki, ko'p narsa o'z-o'zidan ayon bo'ladi.

Bu hayotning shafqatsiz bir qonuniyati bor. YA'ni, tarixning murakkab va hal qiluvchi burilish pallasida har qanday millat va elat o'z ahilligi va birdamligini saqlab, o'z milliy manfaatlari yo'lida qat'iyat bilan turmasa, mas'uliyat va hushyorligini yo'qotadigan bo'lsa, oxir- oqibatda o'zining eng katta, tengsiz boyligi bo'lmish mustaqilligi va ozoddigidan judo bo'lishi shubhasiz.¹

¹ И.А.Каримов . Юсак маънавият — енгисмас куч. — Т.: “Маънавият”, 2008, —Б. 50–51

Biz mazkur bitiruv malakaviy ishda ana shu Turkiston zaminidagi xonliklarning XVIII - XIX asr o'rtalaridagi davlat boshqaruvi tizimini yoritishga harakat qildik.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Turkiston diyorida tashkil topgan xonliklar tarixi yoki hukmronlik qilgan sulolalarning tarixi doirasida tadqiq etilib kelingan. O'rta Osiyo hududlarida hukm surgan o'zbek xonliklari davlatlarning bu davlat tarixiga oid ma'lum manbalarda birmuncha yoritilib ketilgan.

XVIII - XIX asr o'rtalarida xonliklar davlatchilik tarixini tadqiq etishda hozirgi kunga kelib jiddiy ilmiy yutuqlarga erishilgan bo'lib¹, ushbu tadqiqotlarda xonliklar davlatchiligi shakllari, boshqaruv tizimining, unvonlar va mansablar, shaharlar va ulardagi aholining ijtimoiy iqtisodiy ahvoli bayon etilgan.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Mazkur bitiruv malakaviy ishning maqsad va vazifalari o'zbek xonliklarigadagi kuyidagi masalalar haqida ma'lumotlar berish:

- XVIII - XIX asr o'rtalaridagi xonliklardagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayot, halqning turmush tarzi ochib berish;
- Xonliklardagi davlat boshqaruvi masalalari tadqiq etish;
- Davlatlardagi mansab va unvonlar, sulolalar hukmronligi tarixi o'rganish;
- Xonliklarning ma'muriy xududiy tuzulishi masalari tarixi haqidagi ma'lumotlarni har bir xonlikda alohida bayon etish;
- Uch xonlikdagi aholining etnik tarkibi masalalarini yoritish;
- er egaligi munosabatlari, soliq va majburiyatlar masalasi yoritib o'tish;
- Mavzuga doir adabiyotlar va manbalarning tahlil etish.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Т.: 2000; Ртвеладзе Э.В.; Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. -Т.: 2001; Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Т.: 2005; Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат ва бошқарув тарихи. - Т.: 2006; Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. - Тошкент: Академия, 2009; История государственности Узбекистана. Отв.ред. Э.Ртвеладзе, Д.Алимова. -Ташкент: Узбекистан, 2009; Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012 ва бошқ.

Ishning nazariy-metodologik asoslari. Bitiruv malakaviy ishda O'zbekiston Respublikasi milliy istiqlol mafkurasining ustuvor maqsad va vazifalari g'oyaviy asos qilib olindi. Ishda ilmiylik, xolislik, tarixiylik, qiyosiy va tanqidiy o'rganish, tizimlilik tamoyillariga amal qilindi. Tadqiqotning metodologik asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlarida ilgari surilgan uslubiy, ilmiy-nazariy ko'rsatmalari muhim rol o'ynadi.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy yangiligi. Ishda Turkiston xonliklari davlat boshqaruvi sohasida to'plangan tajribalar qator ilmiy adabiyotlar asosida o'rganildi va alohida mavzu sifatida tadqiq etildi.

Ishning amaliy ahamiyati. Bitiruv malakaviy ishda jamlangan va umumlashtirilgan ma'lumotlar XVIII - XIX asr o'rtalaridagi o'zbek xonliklar davlat boshqaruvi masalalari umumlashgan holda o'rganish imkonini beradi.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi kirish, 3 ta bob, xulosa, ilovalar foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati hamda taqdimot qismlaridan iborat.

1.BOB. XVIII – XIX o‘rtalarida O‘rta Osiyo xonliklarining ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy munosabatlar

Ma'lumki, 1747 – 1756 yillarda Abulfayzxon vorislari qo'g'irchoq xonlar sifatida taxtga o'tqazilgan. Davlat hokimiyati amalda Muhammad Rahim asos solgan mang'itlar sulolasi qo'liga o'tdi. Mamlakat yana ichki nizolar girdobiga tortilgan, viloyat hokimlari isyon ko'targanlar. Muhammad Rahim ularni shafqatsiz suratda bostirgan. Muhammad Rahim 1753 yilda o'z nomiga xutba o'qittirdi va xonlar avlodiga mansub bo'lmagani uchun o'zini «**amir**» deb e'lon qildi. SHu asosda 1753 yildan keyin Buxoro xonligining nomi Buxoro amirligi deb nomlana boshlandi. 1756 yil 16 dekabrda esa Muhammad Rahim arkoni davlat va ruhoniylar fatvosi bilan rasmiy ravishda Buxoro taxtini egallagan. SHunday qilib, Ashtarxoniylar sulolasi barham topib mang'itlar sulolasi hukmronligi boshlangan. Mang'itlar sulolasining 1920 yilgacha hukmronlik qilgan davri tarixda shuning uchun ham Buxoro amirligi deb ataldi.¹

Muhammad Rahimxon markazlashgan davlat tizimi tuzish siyosatini olib bordi. U yirik mulkdorlarni davlatni boshqaruv ishlariga aralashtirmay, mustaqil siyosat yurgizdi. Bu hukmdor Miyonqol, Nurota, Urgut, Kobadiyon, Boysun kabi markaziy hokimiyatni tan olmagan viloyatlarga yurishlar qilib, ularni bo'ysundirishga erishdi. Uning davrida Zarafshonning yuqori oqimi, Jizzax, Zomin yana Buxoroga qo'shib olindi. Muhammad Rahimxon qisqa muddat ichida juda katta hududni birlashtirgan mang'itlarning markaziy davlat tizimini barpo etdi. 1758 yilda Toshkent, Qo'qon, Marv, Balx, Qunduzdan elchilar kelib uning hokimiyatini tan olganliklarini bildiradilar.²

Muhammad Rahimxon vafotidan so'ng uning balog'atga etmagan ka- birasi Fozilto'ra taxtga o'tqazilib, hokimiyat aslida Muhammad Ra- himxonning gog'asi Doniyolbiy otaliq (1750-1785 yy) qo'liga o'tdi.

¹ O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma / Shamsutdonov R., Mominov X.; ma'sul muharrir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013. – B. – 334.

² Баходир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 337–338.

SHoxmurod taxtga o'tirganidan so'ng "amir" unvoni bilan hokimiyatni boshqaradi(1785-1800 yy.). U o'z qukmronligi davrida shaharlar taraqqiyoti va obodonchiligiga, irrigatsiya va qishloq xo'jaligi rivojiga alohida e'tibor berdi. Tarixda "Amiri ma'sum" ("Gunohsiz amir") nomi bilan qolgan SHohmurod o'z davrida markaziy hokimiyatni nisbatan mustahkamlashga erishdi. Uning hukumronligi davrida mamlakatni rivojlantirishga yo'naltirilgan to'rtta muhim islohot- moliya, sud, ma'muriy va harbiy islohotlar o'tkazildi. Amir SHohmurod adliya sohasida o'tkazgan islohoti bilan mamlakatda sud ishlarini olib borishni birmuncha erkinlashtirdi. Manbalarga ko'ra, amirlikdagi sud hay'ati ishlarini SHohmurodning bevosita o'zi boshqargan. Sud ishlarini olib borish uchun maxsus sudlov qonunlari majmuasi ishlab chiqilgan bo'lib, barcha viloyat, tuman, beklik qozilari aynan mana shu qonunlar majmuasi asosida ish olib borganlar.

Mamlakatda amalga oshirilgan islohotlar va muvaffaqiyatli har- biy harakatlar natijasida ancha mustahkamlanib olgan SHohmurod qo'shni Afg'onistonga ham harbiy yurishlar uyushtiradi. Amir SHohmurod 1800 yilda vafot etganidan so'ng uning o'g'li amir Haydar (1800-1826 yy.) valiahd sifatida taxtga o'tirdi.

Otasi davrida Qarshining hokimi bo'lgan amir Haydar oq kigizga o'tqaizilib xon etib ko'tariladi. Ammo, Haydar xon unvonini emas, balki "amir al-mo'minin" unvonini oldi. Manbalarga ko'ra, xutba amir Haydar nomiga o'qilgan bo'lsa-da, tangalar amir Haydar, amir SHohmurod va Doniyolbiy nomlaridan zarb etilgan.

Otasining siyosatini davom ettirishga harakat qilgan amir Haydar o'z hukmronligining dastlabki yillarida Buxoro hududining butunligini saqlash, Zarafshonning yuqori oqimi hududlari, SHahrisabz, Miyonqol erlarini qo'lda saqlab qolish uchun kurashlar olib bordi. O'ratepani vaqtincha o'ziga bo'sundirishga erishdi.

O'z davrida Amir Haydar qo'shni Afg'on davlati hukmdori SHujo' al-mulk Durroniylar bilan do'stlik aloqalarini o'rnatgan bo'lsa-da, Qo'qon va Xiva davlatlari bilan Buxoro davlati o'rtasidagi munosa batlar keskin edi. Maibalarga ko'ra,

shunday sharoitda amir Haydar hatto Turkiya sultoni Mahmud II ga yordam so‘rab murojaat etgan va uning itoatiga o‘tishga tayyor ekanligini ham ma’lum qilgan.

Amir Haydar 1826 yilda vafot etganidan so‘ng uning ikkita katta o‘g‘illari amir Husayn (ikki yarim oy) va amir Umar (to‘rt oy) qisqa muddat taxtga o‘tirib, o‘z ukalari Nasrullo tomonidan o‘ldiriladilar. SHundan so‘ng taxtga amir Haydarning uchinchi o‘g‘li Nasrullo o‘tirdi. Amir Nasrulloning hukmronlik davri (1826-1860 yy.) avvalo, Buxoro amirligidagi siyosiy tarqoqlik, zodagonlarning boshboshdoqliklariga barham berish bilan izohlanadi. Amir Nasrullo hokimiyatni boshqarishda nihoyatda qattiq qo‘llik siyosatini olib bordi. O‘zining berahmlik siyosati tufayli amir Nasrullo “qassob amir” degan nomga sazovor bo‘lgan edi.

Amir Nasrullo markaziy hokimiyatni tan olmaydigan bo‘ysun- masmahalliy hokimlarga qarshi qattiq kurash olib bordi. Bu borada SHahrisabz Buxoroga bo‘ysunmay qo‘ygan eng yirik mustaqil viloyat hisoblanardi. SHuning uchun ham amirning siyosatidan norozi bo‘lgan ko‘plab amaldorlar SHahrisabzga qochib panohtopganlar. Amir Nasrullo 1832 yilda SHahrisabzga qarshi urush boshlab, 32 marta yurishdan so‘ng 1552 yilda SHahrisabz va Kitobni bo‘ysundirishga erishadi.

Amir Nasrullo Qo‘qon va Xiva xonlari bilan ham urushlar olib bordi. U 1842 yilda Qo‘qonga yurish qilib uni egalladi. Ammo, bu paytda Xiva xoni Olloqulixon Buxoro chegaralariga qujum qilgan- ligini eshitgach, Qo‘qonga o‘z noibini qoldirib orqaga qaytishga majbur bo‘ldi. Amir Nasrullo o‘z qo‘shinlari bilan Xivaga yurish qilib, Xazoraspni qamal qildi. Ammo, mag‘lubiyatga uchrab qaytib ketishga majbur bo‘ldi.

Amir Nasrullo o‘z hukmronligi davrida O‘ratepa va Xo‘jand uchun Qo‘qon xoni bilan to‘xtovsiz urushlar olib bordi. Buning natija- sida shaqarlar qo‘lda- qo‘lga o‘tib ko‘pgina vayronagarchiliklar kelib chiqdi, talon-talojlik avj oldi.¹

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ», 2000, –Б. 280–282 .

Er egaligi munosabatlari. O'rta Osiyoning barcha xududlarida bo'lgan kabi Buxoro amirligida xam agrar munosabatlar, ya'ni, erga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Manbalarga ko'ra amirlikda er egaligining quyidagi to'rtta turi: davlatga tegishli erlar (mulki sultoniyl); xususiy erlar (mulk); diniy muassasalar ixtiyoridagi erlar (vaqf) va qishloq jamoalariga tegishli erlar mavjud bo'lgan, Arxiv manbalarida amlok erlar, amloki sultoniyl, podshoh erlari kabi atamalar bilan atalgan davlat erlari bilan bir qatorda mulki xirojiyl, xiroj erlari atamasi ham tilga olinadi.

Amir eng katta er egasi hisoblangan. Davlat erlarini rasman sotish, hadya etish hamda vaqfga berish taqiqlangan bo'lsa-da, bunga doimo ham amal qilinmagan. Davlat erlari bo'sh yotgan erlar (hamish- zorlar, toshloq, to'qayzor, tog'oldi)ni o'zlashtirish hisobiga ko'paytirib turilgan. Bunday erlarni o'zlashtirgan shaxslar bir necha yil soliqlardan ozod etilib, keyin belgilangan tartibda soliq to'laganlar.

Undan tashqari davlat (amlok) erlari hukmdor oldida katta gunoh qilgan yirik er egallaridan musodara qilingan erlar hisobiga hamda merosxo'ri bo'lmasdan vafot etgan shaxslarning erlari davlat ixtiyoriga o'tishi hisobidan ham ko'paygan. Ayrim manbalarga ko'ra, davlat erlaridan doimiy mavjud bo'lgan er solig'i- xiroj olingan bo'lsa, boshqa manbalarda davlat erlaridan hosilning katta qismi, ya'ni 40-50 foizi olinganligi qayd etiladi.

Amirlikda dehqon ahli foydalanayotgan erlarga nisbatan mulki xiroj atamasi ishlatilgan. Bunday erlarga ega bo'lgan er egalari o'z erlarini erkin sotish, meros qoldirish va qadya qilish huquqiga ega bo'lganlar. Bunday erlardan rasman hosilning uchdan biri miqdorida soliq belgilangan bo'lsa-da, amirlikning har biri hududida o'rnatilgan va belgilangan tartib hamda urf-odatlariga ko'ra, soliq miqdori hosilning uchdan biridan to beshdan birigacha bo'lgan.¹

A'anaga ko'ra, vaqf erlari asosan diniy muassasalar - machitlar, mozorlar, xonaqo, madrasalarga er maydonlarini meros qoldirish hamda xayr-eqson qilish

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 354–356 .

natijasida vujudga kelgan bo'lib, u er ega- ligining aloqida shaklini tashkil etgan. Ushbu erlardan tushgan foyda mutavalli ixtiyoriga kelib tushgan.

Buxoro amirligida eng asosiy soliq bu erdan olinadigan xiroj solig'i edi. Bu soliq amlokdor va oqsoqollar ishtirokida hosil pishib etilgan paytda hosilga harab belgilangan. Hajmi esa hosilning uchdan, to'rtidan ayrim hollarda beshdan bir kismi ko'rinishida bo'lgan. Dehqonlar amlokdor uchun o'n botmon erdan yarim pud kafsani solig'ini, dorug'alar uchun kafsani dorug'a (hosilning kam hajmdagi ma'lum qismi) ham to'laganlar. Undan tashqari amir dalalarni aylanganda, harbiy harajatlar paytida ham qo'shimcha soliq va to'lovlar olingan.

Amirlikdagi yana muhim soliqlardan biri - zakot edi. Zakotdavlatning mol-mulkidan oladigan solig'i bo'lib, mol-mulk narxining qirqdan bir hajmida undirilgan. Bu soliqning eng daromadli tomoni mahsulotlarga soliq solish, shuningdek, savdogarlarning mahsulot uchun olib kelgan pullariga soliq solish bo'lgan. Zakot mahsulotlardan bir necha marta undirib olingan. Chorvachilik tumanlarida zakot mahsulot ko'rinishida (beshta tuyadan bitta quy yoki echki, qirqta quydan bitta quy yoki echki kabi) undirilgan.

Urushlar davrida favqulodda soliq - jul undirilgan. Undan tashqari savdosotiqdan dalloli, boshqa viloyatlar va davlatlardan olib o'tilayotgan mahsulotlar uchun boj, daryodan mahsulotni qayiqda olib o'tgani uchun suv puli, bozordagi savdo joyi uchun puli taxtajoj, bir juft omoch tortadigan ot yoki ho'kiz uchun yaksara (bir botmon g'alla), omoch tortadigan bitta ot yoki ho'kiz uchun nimsara (yarim botmon g'alla) kabi soliqlar olingan. Yangi ariqlar va kanallar qazish, eskilarini tozalash uchun mahalliy aholi hasharlarga jalb etilgan. Ommaviy jamoat ishlariga ishtirok etmaganlardan shariatga ko'ra, boqipuli deb ataluvchi jarima olingan. Soliqlar, to'lovlar va jarimalar pul va mahsulot ko'rinishida, mahalliy soliq yig'uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig'ib olingan.

XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysida shakllangan yangi davlat - Qo'hon xonligiga mahalliy aholi vakillari bo'lgan ming urug'i asos soldi.

CHunonchi, XVII asrning oxiri - XVIII asr boshlarida ashtarxoniylarning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tushkunlik, Fargʻona vodiysi iqtisodiy mustahilligining oʻsishi hamda 1704 yilda CHodak xoʻjalarining isyon koʻtarib, Fargʻo- naning bir qismini egallashi bunga shart-sharoit yaratib berdi. Ammo, Fargʻonaning shimoli va shimoli - gʻarbidagi Koson, Asht, CHodak hududlari xoʻjalar qoʻl ostida boʻlsa - da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar.

Maʼlumotlarga koʻra, ming urugʻining boshligʻi, taxminan 1669- 1670 yillarda tugʻilgan SHohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709-1721 yy.) CHodak xoʻjalari qoʻlida boʻlgan siyosiy xokimiyatni kuch bilan tortib olib, 1709/1710 yilda Fargʻona vodiysidagi minglar sulolasi hukmronligiga asos soldi. Ammo, uning hokimiyati hali ash- tarxoniylardan toʻla yoki batamom mustahil emas edi. CHunki manbalarda SHohruhbiyning nomi ashtarxoniy Abulfayzxondan soʻng tilga olinib, SHohruhbiyga Buxoro xoni tomonidan otalik unvoni berilgani eslatiladi. Bu haqda tadqiqotchilarning ham fikrlari munozaralidir. Nima boʻlganda ham, SHohruhbiy Buxoro xonligidan mustakil ravishda (nisbatan boʻlsa ham) siyosat olib borishga harakat qilib, minglar sulolasi tasarrufidagi erlarni kengaytira boshladi. SHohruhbiy hukmronligi davrida Qoʻqon, Namangan, Margʻilon, Konibodom, Isfara va ularning atroflaridagi kishloklar minglar sulolasi qoʻlida boʻlgan.

SHohruhbiyning oʻgʻli va vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721- 1733 yy.) taxtga oʻtirganidan soʻng minglar tasarrufidagi erlar yana kengaya boshladi. Abdurahimbiy 1724 yilda Andijonni, 1725 yilda Xoʻjandni, 1726 yilda Oʻratepani bosib olib, xonlik hududlariga koʻshib oldi. U qisqa muddat boʻlsada Buxoroga qarashli Samarqand va Kattaqoʻrgʻonni egallab, SHahrisabzga ham tahdid solgan. Abdurahimbiy Qoʻqon (Xoʻqand) qishlogʻi oʻrni va atrofida yangi shaharga (dastlab Qalʼai Rahimbiy deb nomlangan, keyin esa Qoʻqon) asos soladi va bu shahar xonlikning poytaxtiga aylanadi.¹

¹ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 45.

1770 yilda Qo‘qon taxtiga Abdurahmonbiyning o‘g‘li Norbo‘tabiy (1770-1801 yy.) o‘tiradi. Norbutabiy markaziy hokimiyatni mustaqkamlashda, bo‘ysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda nisbatan muvaffaqiyat qozonadi. U CHust va Namangandagi g‘alayonlarni bos- tirganidan so‘ng, bu shaharlarga o‘z odamlarini hokim etib tayin- laydi. Norbutabiy bir qancha urinishlardan so‘ng Andijon, O‘sh, Xo‘jand va yaqin atrofdagi qo‘shni hududlarni bosib oladi. U 1799 yilda Toshkentni ham bosib olishga qarakat qildi, ammo, uning yuborgan qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi.

Norbutabiydan so‘ng uning o‘g‘li Olimxon (1801-1810 yy.) taxtga o‘tirib, Qo‘qon xonligining siyosiy qudratini mustaqkamlash, mamlakat hududlarini kengaytirishga alohida e‘tibor berdi. Natijada Qo‘qon xonligining siyosiy mavqei oshib bordi. Olimxon davriga kelib Qo‘qon xonligidagi davlat boshqaruvi oldingi davlatlar boshqaruv tizimidan deyarli farq qilmas edi. Uning davrida Qo‘qon davlati kuchayib borishi bilan davlatning siyosiy maqomi ham o‘zgaradi. Agar Qo‘qonning dastlabki hukmdorlari “biy” va “bek” unvoni bilan mamlakatni idora qilgan bo‘lsalar, Olimxon davridan boshlab (1805 yil) xukmdorlar rasman “xon” deb yuritila boshlandi.

O‘z davrida Olimxon qarbiy yurishlar qilib o‘ziga yangi viloyatlarni, jumladan Ohangaron voqasi, Toshkent, CHimkent, Turkistonni bo‘ysundirishga muvaffaq bo‘ldi. Qisqa muddat O‘ratepani ham egalladi, Jizzax va Zominga yurishlar qildi. Harbiy isloqotlar o‘tkazib, markazlashgan va kuchli davlat tuzish uchun qarakat qilayotgan Olimxonning siyosatidan norozi bo‘lgan ayrim zodagonlar guruhi unga qarshi fitna tayyorlay boshladilar. Olimxon o‘z hokimiyatini mustaqkamlash maqsadida ukasi Rustambekni, bir nechta sarkardalarni, din peshvolarini o‘ldirtirib yuboradi. Manbalarning ma’lumot berishicha, bu voqealardan so‘ng kuchayib ketgan fitnachilarga Olimxonning ukasi Umarbek boshchilik qilgan. Natijada,

1810 yilda Olimxon Toshkentdan Qo‘qonga qaytayotganda, Oltiqush mavzesida o‘g‘li SHohruhbek bilan birga Hambar Mirza tomonidan otib o‘ldiriladi.¹

Manbalarga ko‘ra, Umarxon (1810-1822 yy.) hukmdorligi davrida yirik er egalari, harbiy sarkardalar va ruxoniylariipg mavqei yanada oshadi

Muhammad Hakimxon ma’lumotlaryga ko‘ra, Umarxon davrida Amir Temur va Sulton Husayn Boyqaro zamoniga taqlidan unvon va lavozimlar joriy etilib, ularga hokimiyatga yaqin shaxslar tayinlanadi. SHuningdek, Olimxon zulmidan qochib ketgan ayrim amaldorlar Umarxon xizmatiga qaytib kelib, lavozimlarni egallaydilar.

1822 yilda Umarxon kasallanib vafot etganidan so‘ng taxtga uning o‘g‘li Muhammadalixon (Madalixon) (1822-1842 yy.) o‘tiradi. Uning hukmronligi davrida Qo‘qon qonligining hududi yanada kengayib, qir- g‘izlarning ba’zi tumanlari xonlikka qo‘shib olinadi hamda Ko‘lob, Hisor, Badaxshon, Darvoz, Maschoq kabi viloyatlar Muhammadalixon hukmronligini tan oladilar.

Manbalarga ko‘ra, Muhammadalixon hukmronligining dastlabki yillari yaxshi va odilona kechgan. U 1826-1831 yillar davomida Qash- g‘arga yurishlar qilib, bu erdagi musulmonlarni xitoyliklar zul- midan ozod kildi hamda 70 ming uyg‘ur musulmonlarini Andijon viloyatiga ko‘chirib keltirdi. Natijada din peshvorlari Muhammadalixonga “G‘oziy” (“din homiysi”, “din yo‘lida kurashuvchi”) unvonini berdilar.

Qo‘qon xonligi xo‘jalik xayotiniig asosini tashkil qiladigan soha deqqonchilik edi. CHunki xonlikning asosini tashkil etgan Farg‘ona vodiysida suv manbalarining etarli darajada bo‘lganligi deqqonchilik xo‘jaligida mo‘l xosil bo‘lishni ta‘minlagan. Xonlikda XVIII asrga qadar erlarni sug‘orish uchun soylar va jilg‘alarning suvlaridan xam unumli foydalanilgan.

¹ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 96.

Xonlikdagi taxt uchun o'zaro kurashlar hamda siyosiy tarqoqlik davom etayotgan bo'lishiga qaramay XVIII asr ikkinchi yarmidan boshlab ayrim tumanlarning sug'orish tarmoqlari ta'mirlangan va yangilari qazilgan. Chunki, xonlikda ip va gazlama ishlab chiqarish hajmining ortib borishi, bu maqsulotlarni Rossiya va u orqali SHarqiy Evropa mamlakatlari bozorlarida ko'plab sotila boshlashi, ularga bo'lgan talabning tobora kuchayib borishi sug'orma dehqonchilik erlarini kengaytirish hamda yangin erlarni o'zlashtirishni taqozo qilar edi.

SHuning uchun ham XIX asr Qo'qon xonligida, xususan, Farg'ona vodiysining sug'orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiya yirik sug'orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to'g'onlar qurila boshlangan. Masalan, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo'lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan SHaxrixonsoy kanali, Namangan YAngi arig'i, CHinobod arig'i, Ulug'nahr, Andijonsoy kanali, Oltiariq, Mutagan arig'i va boshqa sug'orish tarmoqlarining ko'payishi, sug'oriladigan dalalarning sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog'dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

Xonlikda dehqonchilik ekinlarining aksariyati O'rta Osiyo xonliklariga xos bo'lib, g'allachilik, bog'dorchilik, sabzavot va poliz maqsulotlari etishtirish hamda ipakchilik yaxshi rivojlangan. Donli ekinlardan makkajo'xori etishtirish keng tarqalgan bo'lib, u shahar va qishloqlarda kambag'allarning asosiy iste'mol maxsuloti hisoblangan. SHuningdek, XIX asrga kelib xonlikda paxtachilik sohasiga katta e'tibor berila boshlangan.

Xonlik g'arbiy qismining tabiiy sharoitida bog'dorchilik va uzumchilikni rivojlantirish uchun juda qo'lay bo'lgan. Janubi-g'arbiy Xo'jand, Konibodom, Isfara, So'x, CHimyon, Rishton xududlari asosan o'rik etishtirishga to'la ixtisoslashgan. Bu davrda butun Farg'ona vodiysida tut daraxti keng tarqalib, u tog' oldi va qadimgi dehqonchilik voxalaridan hisoblangan So'x, Isfara, Namangan, Ashtda ipakchilik uchun qadimdan o'stirib keligan.

Xonlikda er va suv hukmron tabaqalariniki hisoblanib, erga egalik qilishning to'rtta turi mavjud bo'lib ular quyidagilar edi: 1. Xiroj erlar - er egalarining xususiy erlari. 2. Davlat yoki amlok erlari - xonga qarashli erlar - o'rmonlar, to'qaylar, yo'lu-ko'priklar. 3. Xususiy erlar - xonning maxsus farmoyishi bilan yirik amaldorlarga berilgan erlar (suyurg'ol). 4. Vaqf erlari - diniy muassalar, ya'ni, masjid, madrasa va mozorlarga qarashli erlar.¹

Bu davrda xonlikning daromadi mahsulot va puldan iborat bo'lib, ular asosan soliqlar undirish yo'li bilan hosil qilingan. Soliq va majburiyatlar xonlikning barcha shahar va qishloqlarida deyarli bir- biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Mamlakatda mavjud soliqlar joriy etilishiga ko'ra, to'rt turga: shariat qonun-qoidalariga binoan belgilangan asosiy soliqlar; rasmiy soliqlar; an'anaviy soliqlar; favqulodda joriy etilgan soliqlar.

Manbalarga ko'ra, shariat qonun-qoidalarini asosida joriy etilgan asosiy soliqlar. - xiroj², ushr va zakot hisoblangan. Dehqonchilikda donli ekinlar ekiladigan erlardan olinadigan soliq - xiroj deb atalgan. Bu soliq hosilning beshdan bir qismini tashkil etib, 5 qop g'allaning bir qoni miqdorida undirilgan. Soliqning bir qismi maqsulot, bir qismi esa pul bilan to'langan.

Ushr erlari - "zamini ushr" deb yuritilgan erlardan xosilning o'ndan bir qismi miqdorida ushr solig'i ruqoniylar foydasiga undirilgan. Zakot - maqsulotdan olinadigan savdo solig'i yoki chorva mollari hisobidan olinadigan soliq bo'lib, daromadning qirqdan bir qismini tashkil etgan. Xonlikning savdogarlik sarmoyalari aniq bo'lmaganligi sababli, sharoitga qarab daromaddan zaqot olingan. SHuningdek, chorva mollaridan ham qirqdan bir ulush hisobida zakot olingan. Arxiv hujjatlarida an'anaviy zakotdan tashqari - bo'roqi zakoti, elatiya zakoti, sarkarda zakoti kabilar haqida ma'lumotlar bor.

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 374.

² Хирож - ҳосилнинг 1/5 дан 1/8 қисмигача ташкил этган.

An'anaviy soliqlarga to'y marosimlaridan, meros bo'linishidan, tarozidan, daryodan o'tish uchun sollardan, qirg'iz va qozoqlarning chorvasidan olinadigan va shunga o'xshash soliqlar kirgan. Xonlikda bulardan tashqari yana turli xil favqulodda soliqlar mavjud bo'lib, u tilla puli va mis puli, ulov puli, alaf puli, nafsona, mushtak, kafsan, yaksara va boshqalardir.

Soliqlar qat'iy belgilangan miqdorda hamda o'z vaqtida yig'ilishi shart bo'lsa-da, xon va amaldorlarning ihtiyori bilan bu holat o'zgarib turgan. Harbiy harakatlar paytida, ayniqsa, soliqlarning turi va miqdori oshirilgan.

Xon xazinasiga kelib tushgan soliqlar - xossachi, bek xazinasiga tushgan soliqlar - bekklik deb atalgan. Manbalarga ko'ra, xon ixtiyoridagi erlar "zamani xos" deb atalib, undan keladigan barcha daromad xonning ihtiyorida bo'lgan. Xon xazinasiga tushadigan soliqlarning deyarli barchasi Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlardan yig'ilgan. CHetdan xon ixtiyoriga mahsulot va chorvadan yig'iladigan zakot, Sirdaryo kechuvdan olinadigan boj, tuzdan, xossachi joylardan, xon mablag'iga qurilgan barcha inshootlardan olinadigan soliq, to'y marosimlaridan va meros bo'lishdan yig'iladigan soliqlar tushgan.

Soliqlardan tashqari aqoli majburiy ravishda turli ishlarga - kanallar qazish, ariqlarni tozalash, obodonchilik ishlari, turli qurilishlarga, ayniqsa, xukmron tabaqalarning xizmatlariga jalb etilgan. Soliq, to'lov va majburiyatlarning yildan yilga oshib borishi natijasida Qo'qon xonligida xalqning noroziligi ortib borib, xonlikdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi davlatning siyosiy inqirozini ta'minlab bergan edi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qo'qon xonligi niqoyatda murakkab, siyosiy kurashlar avj olgan bir davrda vujudga kelib, shakllandi. CHunki, xonlik tashkil topgan davr O'rta Osiyoda buyuk imperiyalar davri o'tib, maxalliy yo'l boshchi sulola vakillari turli yo'llar bilan hokimiyatni qo'lga olib, qabilaviy konfederatsiya asosida davlat tuza boshlagan davrga to'g'ri keldi. Urushlar va o'zaro kurashlarga boy bo'lgan Qo'qon xonligi davlat boshqaruv shakliga ko'ra mutlaq monarxiya

bo‘lib, mamlakatda mulkdor tabaqalar, etakchi urug‘lar (ming, qipchoq, qirg‘iz, saroy)larning zodagonlari, ruqoniylar, ayniqsa sayyidlar va xo‘jalar yuksak maqomga ega edilar.

XIX asr o‘rtalaridagi siyosiy boshboshdoqlik, o‘zaro urush va nizolar mamlakat xayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, Qo‘qon xonligi hayotining barcha soxalarida tushkunlik davri boshlanadi. Bundan unumli foydalangan Rossiya imperiyasi “o‘z chegaralarida” tinchlikni o‘rnatish bahonasida xonlik hududlarini bosib oldi va uning o‘rniga 1876 yilda Farg‘ona viloyati tashkil topdi. SHunga qaramasdan, Qo‘qon xonligi mintaqadagi yirik davlatlardan biri sifatida o‘ziga xosliklarga ega bo‘lib, O‘zbekiston davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutadi.

1763 yildan boshlab Xivada amalda qo‘ng‘irot urug‘i inoqlari xokimiyat tepasiga kelgan bo‘lsa-da, 1804 yilgacha Xiva xonlari hukmdor sifatida boshqa shaxsni xon qilib e‘lon qilganlar. Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmdorlaridan Muhammad Amin inoq (1763-1790 yy.) Xivada hokimiyatni qo‘lga olgach saroydagi bir qancha lavozim va amallarga o‘ziga sodiq va ishonchli odamlarni tayinladi. YAngi xon shu yo‘l bilan xonlik- dagi muhim siyosiy-ma’muriy, moliyaviy va harbiy hokimiyatni o‘z qo‘liga olib, ayrim mustaqil beklarni o‘ziga itoat ettirdi.

Manbalar ma’lumotlariga ko‘ra, shaharlik savdogarlar, hunarmandlar va din ieshvolari yordamida o‘z hokimiyatini ancha mustahkamlagan Muhammad Amin inoq 1770 yilda turkmanlar hujumini, 1782 yilda Buxoroliklar tajovuzini muvaffaqiyatli qaytardi. Uning hukumronligi davrida Xiva xonligida dehqonchilik, savdo - sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirish maqsadida ma’lum chora - tadbirlar amalga oshirildi. Mahalliy hukumdorlarning o‘zaro nizomlari va kurashlariga chek qo‘yilishi natijasida xonlikdagi iqtisodiy hayot yaxshilanib bordi.

Muhammad Aminning o‘g‘li Avaz inoq (1790-1804 yy.) otasining ishlarini davom ettirgan bo‘lsa, Avazning o‘g‘li Elto‘zar inoq 1804 ygada Xiva taxtiga

o'tirib, soxta xon Abdulg'oz V ni haydab yubordi va o'zini rasmiy xon (1804-1806 yy.) deb e'lon qildi. SHu tariqa Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukumronligi rasmiy qaror topdi. Eltuzarxon xonlikdagi mustaqil hokimlarni birlashtirish siyosatini davom ettirdi. Ammo, uning hukmronligi uzoq davom etmadi. 1806 yilda Eltuzarxon buxoroliklar bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Taxtga uning ukasi Muhammad Rahimxon I o'tirdi.

Muhammad Rahimxon I (1806-1825 yy.) markazlashtirish siyosatiga katta e'tibor berib, Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga etkazdi. Xiva tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Rahimxon I xonlikdagi vaziyatni to'g'ri tushunib, shunga yarasha davlat siyosati ishlab chiqdi va ushbu siyosatni qat'iyatlik bilan amalga oshirdi. Xususan, uning bevosita tashabbusi bilan xonlikda ma'muriy - siyosiy, iqtisodiy va harbiy islohotlar o'tkazildi.

Bu xon davrida mamlakatning iqtisodiy hayoti jonlanganligi haqida ham ma'lumotlar talaygina. Uning davrida mahsus islohotlar o'tkazilib, soliqlar tarkibiga solindi. Bojxona tashkil etilib, ichki va tashqi savdodan keladigan daromadlar ko'payib bordi.

Muhammad Rahimxon I mamlakat sarhadlarini kengaytirish hamda bo'ysunmas qabilalarni itoat ettirish maqsadida qator harbiy harakatlar olib bordi. Juda qiyinchilik bilan bo'lsa-da, 1811 yilda Orol-Qo'ng'irot tobe ettirildi. 1812-1813 yillarda Sirdaryo bo'yi- dagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga ketma-ket qo'shin yuborilib, ular Xiva xoniga bo'ysundirildi. SHundan so'ng xonlik hududlarini Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlari hisobiga kengaytirish harakati boshlandi. Ammo, bu masalada Xiva bilan Buxoro o'rtasida kurash boshlanib ketdi. 1817yilgi CHorjuy qal'asi yaqinidagi birinchi to'qnashuvda Xiva qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. SHunga qaramasdan Muhammad Rahimxon I Buxoro hududlariga 1820, 1823, 1824 yillarda talonchilik urushlari qilib turdi.

Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlariga harbiy yurishlar Muhammad Rahimxondan keyin taxtga o'tirgan o'g'li Olloqulixon (1825-1842 yy.) va nabirasi

Rahimqulixon (1842-1845 yy.) davrida ham davom etdi. Olloqulixon Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlarida o'z hukmronligini mustahkamlash uchun ular ustiga besh marotaba yurish qildi. 1826 yilda Xiva qo'shinlari SHimoliy Xurosondagi Oqdarband qal'asini zabt etdilar. 1828-1829 yillarda bu hududdagi Jalqon qal'asi egallandi. Olloqulixon zamonida Buxoro va Xiva o'rtasida Marv viloyati uchun to'qnashuvlar bo'lib turdi.

Er egaligi munosabatlari. Butun O'rta Osiyo hududida bo'lgani kabi Xiva xonligida ham er egaligining quyidagi shakllari hukmronlik qilgan: davlatga qarashli erlar yoki podsholik erlari, shaxsiy shaxslarga qarashli erlar; diniy muassasalarga qarashli yoki vaqf erlari.

Xiva xonligidagi kam erli va umuman ersiz, ot-ulovsiz deqqonlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ular davlat, mulk hamda vaqf erlarida ijaraga ishlaganlar. Ijaradorlar ijaraga olgan er miqdoriga qarab davlatga soliq to'laganlar. Ular kimning erida xizmat qilishlariga qarab bevatan, koranda va vaqfkor degan qatlamlarga bo'lingan. Davlat erlarini ijaraga olgan ersiz va kamquvvat deqqonlar bevatanlar, mulk erlaridagi ijarakorlar koranda, vaqf erlari ijarakorlari esa vaqfkor deb atalgan.

Soliq siyosati. Xiva xonligida qo'shni davlatlarda bo'lgani kabi xiroj, zakot, boj, jiz'ya kabi soliqlar mavjud bo'lgan. Muhammad Rahimxon I amalga oshirgan iqtisodiy isloqot tufayli xonlikdagi soliq siyosatiga o'zgartirishlar kiritiladi. Xususan, ilgari maqsulot ko'rinishida yig'ib olinadigan xiroj o'rniga pul solig'i solg'it (solg'ut) joriy etildi, Bunga ko'ra, 10 tanobdan ortiq eri bo'lganlar yiliga 3 tillo (54 tanga), 5-10 tanob eri bo'lgashtar 2 tillo (36 tanga), 5 tanobgacha eri bo'lgan dexqonlar 1 tillo (18 tanga) miqdor- da soliq to'laganlar. 15 tanobgacha erni ijaraga olgan ijarakorlar yiliga davlat xazinasiga 34 tanga, 10 tanobgacha erni ijaraga olganlar 22.6 tanga, 5 tanobgacha erni ijaraga olganlar 11.3 tanga miqdorda soliq to'laganlar. Ijarakor dexqonlar davlat xazinasiga soliq to'lashdan tashqari, ijaraga er bergan xo'jayinga pul yoki maqsulot bilan haq to'lashi yoxud ishlab berishi lozim bo'lgan.

Xonlikdagi yarim o'troq va chorvador axoli ham davlat xazinasiga belgilangan miqdorda xiroj va zakot to'laganlar. XIX asr boshlaridan boshlab ulardagi xiroj solig'i soliq kesma deb atala boshlagan. Bunga ko'ra, qoraqalpoqlar va qo'ng'irotlilar ekin maydoni va hosil miqdoridan qat'iy nazar davlat xazinasiga qariy 24.5 ming kichik tillo miqdorida soliq to'lab turganlar. Qoraqalpoqlar va qozoqlardagi ersizvaot-ulovsizdeqqonlar, xon, uning qarindoshlari va saroy amaldorlarining shaxsiy erlarida ijarakor bo'lsalar hosilning har 4 yoki 5 botmoni hisobidan ikki botmon miqdorida davlat xazinasiga soliq to'laganlar.

Chorvador aholi xon xazinasiga zakot solig'i to'lagan. XIX asr boshlariga qadar bu soliq natura ko'rinishida, 40 bosh chorva hisobidan bir bosh undirilgan bo'lsa, keyingi davrlarda zakotni undirishga o'tilgan. Endilikda chorvadorlar yirik chorva uchun 40 bosh chorvadan 5 tillo, mayda chorvaning har 40 boshiga 10 abbos (10 abbos - 25 kumush tanga) miqdorida soliq to'laganlar.

2. BOB. O'rta Osiyo xonliklarining ma'muriy-hududiy tuzilishi va aholisi

Buxoro amirligi. Buxoro amirligi o'zbek xonliklari orasida o'zining hududiy o'rni, aholisi va tabiiy resurslari jihatidan muhim mavqeiga ega edi. XIX asrga kelganda, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming km² ni tashkil etardi. Manbalarga ko'ra, XVIII asrning o'rtalariga kelib Buxoro amirligi hududlarida birmuncha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrda Buxoro hukmdorlari o'z tasarruflarida Buxoro shahri va uning atrofidagi Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l, Vag'oz tumanlari, Qashkadaryo va Miyonhol vohalarini saqlab hololgan edilar. Xo'jand, Toshkent, Hisor vaqti-vaqti bilan esa G'uzor, SHahrisabz, Nurota, shuningdek Amudaryoning o'ng sohilidagi Balx, Andxay, Maymana, Badaxshon va SHibirg'onlar ham Buxoroga vassal bo'lishiga haramay unga itoat etmay qo'yganlar. Siyosiy parokandalikning asosiy sababi - so'nggi ashtarxoniylar davridagi o'zaro kurshalar, markazdan hochuvchi kuchlar mavheining o'sishi edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ya'ni mang'itlar sulolasi hukmronligi o'rnatilgach, Buxoro amirligi yana asta-sekin mustahkamlana boshlaydi. SHu asrning 70-80 yillariga kelib Buxoro amirligining markaziy hududini Samarqand va Buxoro shaharlarini o'z ichiga olgan Zarafshon vohasi tashkil hila edi. XIX asrning boshlariga kelib Buxoro amirligi hududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalaridan tashqari Surhon vohasi, Hisor, Xo'jand, O'ratepa, Panjikent kabi aholi zich joylashgan tumanlar, Janubiy Turkmanistonning katta hismi, jumladan CHorjo'ydan to Murg'ob daryosigacha bo'lgan hududlar kirar edi. Bu davrda Buxoro amirligi hududlarining kengayishiga asosiy sabab - mang'itlar sulolasining markazlashgan davlat barpo etishga intilishi edi. XIX asr boshlarida Buxoro amirligi bir tomondan Eron va Afg'oniston, ikkinchi tomondan Xiva xonligi, uchinchi tomondan qozoq juzlari va to'rtinchi tomondan Qo'qon xonligi hududlari bilan chegaradosh edi.¹

Buxoro amirligida 27 beklik mavjud bo'lib, har bir beklikni amir tomonidan

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 344 .

tayinlab qo'yiladigan hokimlar - beklar idora qilardi. Hokim huzurida yuzlab mahalliy ma'murlar xizmat qilardi. Manbalar amirlikda mahalliy ma'murlar shtati 30 ming kishini tashkil etganligidan guvohlik beradi. Hokim va uning xizmatkorlariga maosh davlat xazinasidan berilmas edi, ular mahalliy aholidan olingan turli – tuman soliq va to'lovlar hisobiga tirikchilik qilardilar.¹

<i>№</i>	<i>Buxoro amirligida faoliyat ko'rsatgan beklilar</i>				
1	Karmana	10	G'uzor	19	Darvoz
2	Xatirchi	11	Boysun	20	Baljuvon
3	Ziyovuddin	12	SHerobod	21	SHo'g'non-Rushon
4	Nurota	13	Denov	22	Qo'rg'ontepa
5	Qarshi	14	Karki	23	Qobodiyon
6	Kitob	15	CHorjuy	24	Kalif
7	SHahrisabz	16	Xisor	25	Bo'rdalik
8	CHiroqchi	17	Ko'lob	26	Qoboqli
9	Yakkabog'	18	Qorategin	27	Norazm

Mirzo Badi Devonning "Majma' ul-arqom" asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, amirlik quyidagi ma'muriy-hududiy bo'laklarga: 100 ming tanobdan iborat sug'oriladigan er tumanga, 50 ming tanobdan iborat sug'oriladigan er qazoraga, 25ming tanob sug'oriladigan er nim- hazoraga, 10-15 ming tanob sug'oriladigan er obxo'riga, 400 tanob sug'oriladigan er qariyaga, 300 tanob sug'oriladigan er ma'razaga (ekinzor) bo'lingan. Bunday tartibda bo'linish bo'yicha xiroj, zakot va boshqa turdagi soliqlarni yig'ish va olish qulay bo'lgan.²

¹ O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma / Shamsutdonov R., Mominov X.; ma'sul muharrir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013. – B. – 323.

² Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 345

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mahalliy ma'muriyat namoyondalari mavzeni qishloq va masjidlardan kattaroq hududiy bo'linma deb ta'riflanganlar. Misol uchun, Karki viloyati mavzelarga bo'linsa ham ular o'z navbatida bekchalarga bo'lingan, bekcha qishloqlardan iborat bo'lgan. Pomir viloyatlaridagi Ro'shon va SHug'on ma'muriy tumanlari oqsoqollik deyilgan. Aholi yashaydigan punktlar manbalarda uchta atama- qishloq, mavze, daxa nomlari orqali qayd etilgan¹.

Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi taxminan 2 mln.dan oshiq, 50-yillariga kelib taxminai 2,5 mlndan ortiq kishini tashkil etgan. Buxoro shahrida taxminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqanda shahrida esa taxminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisning katta qismini o'zbeklar tashkil qilgan bo'lib, juda ko'plab o'zbek urug'lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shaharlarda, tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, SHahrisabz, Qobadiyon, YAKkabog' bekliliklarida, Zarafshonning yukori kismida istiqomat qilganlar².

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta kismini tashkil etganlar. Ular amirlikka qarashli bo'lgan Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan erlarda, ya'ni, amirlikning janubiy va g'arbiy xududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashkil etgan bo'lib, ular asosan Qarshi va SHerobod bekliliklarida yashaganlar.

SHuningdek amirlik qududida hindlar, eroniylar, yaqudiylar, lo'lilar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va qalmiqlar ham istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomaxalliy xalqlar, jumladan hindlar va yaxudiylar ijtimoiy qatlam sifatida to'la huquqqa ega emas edilar va ular aloqida

¹

² R. Shamsutdinov, X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013, - B. 323.

mavzelerde yashaganlar. Amirlikda o'troq aholidan tashqari tog' oldi va dasht hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi ham yashagan.

Buxoro amirligi aholisining hududiy joylashuvi

Hududlar (vodiy va vohalar)	Istiqomat qiluvchi aholi soni (taxminan)	Foiz hisobida
Zarafshon vohasida	700.000	31.8
Qashqadaryo vohasida	500.000	22.2
Qizilqum va YAKsuv bo'yidagi vohalarda	225.000	12.0
Amudaryo bo'yidagi vohalarda (Surxonning quyilishidan to CHorjo'ygacha)	300.000	14.0
Qolgan hududlarda	430.000	20.0
Butun amirlik bo'yicha	2.155.000	100.0

Buxoro amirligi aholisining yashash tarzi bo'yicha taqsimoti

Aholining yashash tarzi	Aholi soni	Foizda
O'troq aholi	1.399.606	65.0
YArim ko'chmanchi aholi	322.986	15.0
Ko'chmanchi aholi	430.648	20.0
Jami	2.153.240	100.0

Buxoro amirligi aholining xo'jalik yuritish bo'yicha taqsimoti

Aholining xo'jalik yuritish tarzi	Aholi soni	Foizda
Dehqonchilik va chorvachilik	1.830.254	85.0
Hunarmandchilik va savdo	215.324	10.0
Doimiy xo'jalik ish yuri-		

tishga ega bo'lmaganlar	107.662	5.0
Jami	2.153.240	100.0

Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibi

Etnik guruhlar	Jami aholiga nisbatan foiz hisobida	Aholi Soni
Turkiy xalqlar	85.0	1.830.254
Eroniy xalqlar	12.0	258.389
Boshqa elatlar	3.0	64.597
Jami	100.0	2.153.240

Qo‘qon xonligi. XVIII asr oxirlarida xonlikning hududi faqat Farg‘ona vodiysidan iborat bo‘lib, bu davrda Norbo‘tabiy vodiydagi barcha beklik va viloyatlarni o‘z itoatiga kirgizib, ularni Qo‘qonga bo‘ysundirdi. Uning davrida Andijon va Marg‘ilon viloyatlari vodiydagi eng katta mulklar edi. Olimxon davrida xonlik hududlari Toshkent va uning atrofidagi erlar hisobidan ancha kengaydi. Tarixiy manbalarda Toshkent mulki - viloyat, shahar, Toshkent va Dashti Qipchoq viloyati nomlari bilan tilga olinadi. Uning hududlariga Ohangaron, CHinoz, Toshkent atrofi, Sirdaryo bo‘ylaridagi Turkiston shahri va uning atroflari kirgan. Bu mulkning hokimlari manba va hujjatlarda hokim, hukmdor, voliy, noib atamalari bilan tilga olinadi. Umarxon davrida Xo‘jand, O‘ratepa va Jizzax atrofidagi erlarga ham ketma-ket yurishlar qilinib, 1817 yilda O‘ratepa bosib olinadi.

Muhammadalixon davrida xonlikning hududlari yanada kengaydi. Bu davrda xonlik shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibir okrugi bilan, g‘arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz va undan uzoqroqdagi erlar - SHug‘non, Ro‘shoi va Vaxon (bu hudud Qo‘qonga nomigagiga qaram bo‘lgan) Ko‘lob bilan, sharqda Qashg‘ar bilan chegaralangan. Xonlik erlariga Sirdaryo bilan Qorategin o‘rtasida joylashgan Farg‘ona hududlari, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida

joylashgan Namangan, Xo‘jand va boshqa shaharlar, Buxoro amirligi va Qo‘qon xonligi o‘rtasida joylashgan Qurama viloyati, Turkiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi to Balxash ko‘ligacha bo‘lgan qirg‘izlar yashaydigan erlar, ko‘chmanchi qirg‘izlar yashaydigan Billur tog‘ining sharqiy etaklari, 1830 yildan boshlab g‘arbiy etaklari ham kirgan.¹

XIX asr manbalarida Qo‘qon xonligi beklik, ba‘zan viloyat va sarkorlik sifatida tilga olingan ma‘muriy - hududiy qismlarga bo‘lingan xamda ularni xon tomonidan tayinlanadigan beklar, hokimlar va sarkorlar boshqargan. Ayrim manbalar (A. Kun) Qo‘qon xonligidagi 15 ta beklikning nomini keltiradi. Bular: Qo‘qon va uning atrofi, Marg‘ilon, SHahrixon, Andijon, Namangan, So‘x, Mahram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, CHortoq, Navkat, Koson, CHust va Bobo darqon. “Turkestanskije vedomosti” (1876, №13) to‘plamida esa Asaka, Marg‘ilon, Baliqchi O‘sh, So‘x, Koson va O‘zgan sarkorlik sifatida ham tilga olinadi.²

Qo‘qon honligida Qo‘qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg‘ilon, CHimkent, Jizzax, O‘sh, Xo‘jand, O‘ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy xayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan o‘nlab shaharlar mavjud bo‘lgan. Xonlikning poytaxti Qo‘qon shahri bo‘lib, u mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi edi.

XIX asrda xonlikning chegara hududlarini bir necha qal’a va is- tehkomlar muhofaza qilgan. Ular jumlasiga Oqmasjid, Avliyoota, Pishpak, To‘qmoq, Qurtka, Niyozbek, Mahram kabilarni kiritish mumkin. CHu vodiysi bo‘ylab bunyod etilgan istehkomlar esa nafaqat chegara muhofazasi uchun, balki ularning atrofidagi shahar va qishloqlarni itoatda ushlab turish uchun ham hyzmat qilgan. Ushbu shahar va qal’alarda harbiy qism hamda ularga boshliq bo‘lgan botirboshilar bo‘lgan. Mudofaa maqsadlari uchun qurol va aslahalar saqlangan.

¹ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 87.

² R. Shamsutdinov, X. Mo‘minov. O‘zbekiston tarixi. Ma’sul muharir S. Inoyatov. – T.: “Sharq”, 2013, - B. 329.

Xonlik tarkibiga kiruvchi hududlar aholisining joylashuvi va turmush tarzi bir - biridan farq qilgan. Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysining sug‘orilib dehqonchilik qilinadigan qismi aholi joylashuvi jihatidan zich bo‘lib, ular o‘troq hayot kechirganlar. Sahro, tog‘ va tog‘ oldi tekisliklaridan iborat hududlarda ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi aholi yashagan.

Xonlikdagi aholi soni haqida manbalar turli ma’lumotlar beradilar. Bu ma’lumotlarga ko‘ra, XIX asrning boshlarida xonlikda (Toshkent va Turkistonni ham qo‘shib hisoblaganda) aholi soni 1 million, XIX asrning o‘rtalarida 1,5-2 million, XIX asrning ikkinchi yarmida 3 million kishi bo‘lgan bo‘lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan ko‘nlab hududlarning bosib olinishi hamda ularning bosqinchilar ma’muriyati tarkibiga kirishi natijasida xonlik tasarrufidagi Farg‘ona vodiysida 2 millionga yaqin aholi qolgani taxmin qilinadi.¹

Aholi tarkibida o‘troq aholi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi aholiga nisbatan ko‘pchilikni tashkil etgan. XIX asr boshlarida aholining 40 foizdan ortig‘i ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi bo‘lsa, shu asrning oxiriga kelib ular 15 foizni tashkil etgan. Xo‘jalik mashg‘ulotlariga ko‘ra, o‘troq aholining asosiy qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, kosiblik hamda savdo-sotiq bilan band bo‘lsa, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi aholi chorvachilik bilan shug‘ullangan.

Qo‘qon xonligi aqolisining ko‘pchiligi o‘zbeklar bo‘lib, mamlakat shahar va qishloqlarida tojiklar ham yashagan. Xonlikda yana qirg‘izlar va qipchoqlar ham istiqomat qilganlar. Ular Sirdaryoning boshlanish joylaridan Balxash ko‘ligacha bo‘lgan tog‘li rayonlardan to Qashg‘ar chegarasigacha bo‘lgan erlarda, Ettisuv, Talas vodiysi, Oloy tog‘lari, Badaxshon, Farg‘ona vodiysi hududlarida ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi hayot kechirishgan. Bundan tashqari, Farg‘ona vodiysida qoraqalpoqlar, Toshkent atroflarida qozoqlar, xonlikning

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 366

sharqiy qismida, Qo‘qon xonligini Buxoro va Rossiyadan ajratib turadigan cho‘llarda ko‘chmanchi qozoqlar yashaganlar.

Manbalarning ma‘lumotlariga ko‘ra, XIX asrning boshlarida qirg‘izlar, qalmoqlar, uyg‘urlar, qoraqalpoq, qozoq va qipchoqlar Xitoy hukumati tazyiqi ostida SHarqiy Turkistondan Farg‘ona vodiysigacha ko‘chib kelishga majbur bo‘lganlar. SHuningdek, xonlikning ayrim shaharlarida lo‘lilar, qindlar, afg‘onlar, arablar va boshqa Osiyo xalqlari istiqomat qilganlar.

Xiva xonligi. Buxorodagi vaziyat ko‘p jihatdan Xiva xonligiga ham xos bo‘lgan. Xonlik janubda Eron, SHarqda Buxoro amirligi, G‘arbda Kaspiy dengizi, SHimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suvsiz va poyonsiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini geografik jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo‘ygan edi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Kat, Ko‘hna Urganch, Xazorasp, Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli, Kurdar (hozirgi CHimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari hisoblanar edi. O‘rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo‘lgan Xiva shahri 1598 yildan boshlab xonlikning poytaxti bo‘lgan. SHahar ikki qism — Ichon qal’a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal’a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichon qal’ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 Madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan. 1842 yilda Dishon qal’a qurilib, devor bilan o‘rab olingan. Dishon qal’ada hunarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar istiqomat qilganlar.

Xiva xonligi ma‘muriy jihatdan XVI-XVIII asrlarda viloyatlarga bo‘lingan bo‘lsa, XVIII asr oxiri - XIX asr boshlaridan boshlab davlatdagi asosiy ma‘muriy hududlar beklilik deb atalgan. Manbalarga ko‘ra, bu davrda xonlikda 16ta beklilik va 2ta noiblik mavjud edi. Ular Xazorasp, Gurlan, Xonka, Kuhna Urganch, Qo‘shko‘prik, Pitnak, Qiyot, SHobboz (SHohabboz), SHovot, Toshhovuz, Ambarmanak, Urganch, Xo‘jayli, SHumanay va Qo‘ng‘irot bekliliklari hamda Besharik va Qiyot-Qo‘ng‘irot noibliklaridir. Ularni xon tomonidan tayinlangan beklar va noiblar boshqarganlar. Xiva shahri boshqaruvi xon va bosh vazir

ixtiyorida bo'lgan. Xonlikning poytaxti turli davrlarda Vazir, Kat, Ko'hna Urganch, Xiva shaharlari bo'lgan.

Muhammadxon Rahimxon I (1806-1825 yy.) xonlikning ma'muriy boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirdi. Bekliklarning markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligini hisobga olib, Muhammadxon Rahimxon I xonlik hududida kentlarga ajralishni bekor kildi va manbalarga ko'ra, xonlikda avval 15ta hamda keyinroq yana 11ta hokimlik tashkil etdi. Bular quyidagilar edi: Xazorasp, Ostona. Urganch, Kat, Toshhovuz, Qo'shko'prik, Oqdarband. Gurlan, Ko'k qashqa, Qo'ng'iro't, Ko'hna Urganch, Ilonli, Taxta, Xopqa, SHobboz, Manoq, Goziobod, SHayx, Mang'it, Xo'jayli, SHumanay, To'rchi, Oqtepa, Qorag'on, Xitoy. Hokimliklar o'z navbatida masjid-qavmlarga bo'lingan. Manbalar xonlikda jami 1537 ta masjid-qavmlar bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Viloyat hokimlari xon tomonidan, masjid-qavmlarning qozi va oqsoqollari esa viloyat hokimlari tomonidan tayinlangan.

SHunday qilib, Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalarining bir qismini o'z ichiga olgan davlat edi.

Aholining ko'pchilik qismini o'zbeklar tashkil qilib, ulardan eng kuchli va ko'psonlilari qo'ng'iro't, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan qismda, kanal bo'ylarida joylashgan. Aholining anchagina qismini (taxminan to'rttdan birini) turkmanlar tashkil etgan. Turkmanlar qadimgi o'g'izlarning avlodlari bo'lib, forscha so'zlashuvchi mahalliy xalqlar va o'zbeklar bilan qorishib ketgan edi.¹

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham Xiva xonligi tasarrufida edi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti edi.

Muhammad Rahim I (1806—1825 yillar) davrida Xiva xonligidagi o'zaro urushlar biroz pasaydi, xonlikni birlashtirish nihoyasiga etdi. Mamlakatda

¹ R. Shamsutdinov, X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharrir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013, - B. 326

o'tkazilgan soliq islohoti, bojxonaning joriy etilishi, oltin pul chiqarilishi xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ib olingan soliqlar xonlik xazinasini, daromadini oshirdi.

3. BOB. Xonliklarda davlat boshqaruv tizimi. Mansab va unvonlar.

Buxoro amirligi. Buxoro amirligida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang'itlar sulolasining vakillari hukmronlik qiladilar. Sulola hukmronligining asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy biroz muddat (1747 yildan keyin) Abdulfayzxonning o'g'illariga otaliq bo'lgan bo'lib, 1756 yilda sayidlar, xo'jalar va ruhoniylar tomonidan Buxoro taxtiga o'tqaziladi. Rahimbiy xon unvonini olmasdan o'zini "noib ul-hukumat" ("hokim o'rinbosari") deb bilgan. Doniyolbiy otaliq ham xonlikka da'vo qilmay avval Fozil- to'rani, keyin esa Abdulg'ozini (1758-1784 yy.) xon deb e'lon qilib, o'zi ularga noib qisoblangan. SHohmurod 1785 yilda Buxoroda "amir" unvoni bilan taxtga o'tiradi.

Buxoro amirligining siyosiy tizimi, idora etish tartib-qoidalar, davlat ramzlari, unvon va mansablar haqida ko'pgina olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar. Ushbu tadqiqotlarning tahlillari shuni ko'rsatadiki, mang'itlar xukumronligi davrida davlat tizimida jiddiy o'zgarishlar amalga oshirilmagan. Bu davrda oliy qukmndor garchi amir unvoni bilan hokimiyatni boshqargan bo'lsa-da, Buxoro amirligi ham o'z tizimi, qonun-qoidalar, boshqaruv tartiblari va butun mohiyati bilan, o'rta asrlar Movarounnaxrdagi musulmon davlatlari, xususan, shayboniylar va ashtarxoniylar davlat tizimidan deyarli farq qilmagan.

Buxoro amiri Sayyid Olimxon o'zining "Buxoro xalqining hasrati tarixi" asarida Buxoro amirligining siyosiy va idoraviy tashkilotlari hamda davlat boshqaruvi haqida ma'lumotlar berib, jumladan quyidagilarni yozadi: "Buxoro amirlari xukm yuritishlarida - shariat usul va odatlariga rioya qilar edilar. Buxoroning islom ulamolari amirni payg'ambar xalifasi-o'rinbosari, usul va shariat himoyachisi deb bilar edi. Amirning tirikchiligi butunlay shariatga mos bo'lardi, uni buzish mumkin emas edi. Buxoro xonlari butunlay mang'itlarning o'zbek toifasidan bo'lgan. Buxoro podshohlarini o'zbek odatlariga ko'ra, to'shakcha ustiga tabarrukona o'tqazib, sayyidlar, xo'jalar va mullolar uni erdan ko'taradilar.

Buxoro mamlakati 28 ta viloyat (bog'ot)ga bo'linar edi. Eng katta viloyatlarga amirning o'zi hokimlarni tayinlar edi. Bu viloyatlarga Nurota, Qorako'l, Boysun, Hisor, Dexnov, Qo'rg'on, Boljuvon, Ko'lob, Qubodiyon, Darvoz, Ro'shon, Samarqand, Miyonqol, Farob, Urmeton va Maschohlar kirar edi. Valiahdga qarashli mulk Qarshi hisoblanar edi.

Buxoro amirligida davlat mutlaq qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatga ega bo'lgan amir tomonidan boshqarilar edi. Davlat ahamiyatiga molik bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va boshqa masalalar Buxorodagi bosh qarorgoh - Arkda ko'rib chiqilgan hamda hal etilgan. Bosh qarorgoh hisoblangan Arkda amir va uning oilasidan tashqari qo'shbegi, shig'ovul, to'pchiboshi, mirzaboshi kabi saroy amaldorlari o'z oilalari va xizmatkorlari bilan yashagan.

Zaruratga qarab mamlakat poytaxtida amir boshchiligida Davlat Kengashi chaqirilib turilgan. An'anaga ko'ra, lavozimlariga qarab 5 tadan 20 tagacha amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengashda mamlakat hayotiga doir eng muqim masalalar ko'rib chiqilgan.

Ilgarigi davrlarda bo'lagani kabi mang'itlar davrida ham davlat boshqaruvi tizimi ikki bo'g'in - markaziy va mahalliy boshqaruv tizimidan iborat bo'lgan. Bu tizimlar musulmon davlatlariga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega bo'lgan hamda asosan amir, saroy amaldorlari, o'zbek urug'lari va qabila boshliqlari, ulamolar, qarbiy boshliqlardan tashkil topgan. Amirlikdagi markaziy hokimiyat amir boshchiligidagi saroy a'yonlari qo'lida bo'lsa, mahalliy boshqaruv viloyat noiblari qo'lida edi. Viloyat beklari amir tomonidan asosan mang'it urug'i vakillaridan tayinlangan.

Amirlikning poytaxti Buxoro va uning atrofidagi tumanlar amir tomonidan boshqarilgan. Viloyat beklari nisbatan kichik hududiy bo'linmalar amlok mulklar hisoblanib, ularning boshqaruvchilari amaldor deb atalgan. Amirlikning ma'muriy tuzilishidagi eng quyi bo'g'in qishloq jamoalari bo'lib, ularni oqsoqollar boshqargan. Xullas, Buxoro amirligi rus istilosiga qadar xozirgi O'zbekiston,

Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining katta qismini o'z ichiga olgan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi.

Avvalo, ta'kidlash lozimki, manbalar va adabiyotlarda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan unvon, mansab hamda amallarga oid ma'lumotlar juda chalkash, ko'p qollarda bir-birini inkor etadi. So'nggi yillarda SH.Vohidov va R. Xoliqovalar o'z tadqiqotlarida ushbu masalalarga aniqlik kiritishga harakat qilganlar. Quyida ularning tadqiqotlariga asoslanib amirlikdagi mansablar va unvonlar haqida so'z yuritamiz.

Buxoro amirligidagi eng yuqori unvon va mansablar, avvalo mang'it urug'i vakillariga, sayyidlarga, xo'jalarga xamda ulamolarga berilgan bo'lib, davlatdagi eng yuqori unvon amir ul-umaro, otaliq, hokim (valiy, bek), qo'shbegi va devonbegilar bo'lgan. Davlat amir, amir ul-umaro tomonidan boshqarilib, u amalda va rasman cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan. Oltin O'rda davlatida joriy etilgan otaliq unvoni mang'itlar davriga kelib otaliqqa olingan shaxsning maslaqatchisi va ishonchli vakili, qarbiy va ma'muriy ishlarda asosiy vakiliga aylandi. Amir SHohmurod davrida otaliqning vakolatlari cheklanib, unga Zarafshon daryosi suvining taqsimotini nazorat qilish, Buxoro kanali(rud-i shahr) va dorug'alik vazifasi yuklanadi.¹

Bu davrda qo'shbegi yoki qo'shbegiyi bolo eng oliy saroy mansabi xisoblanib uning mavqei juda baland bo'lgan. Amalda bosh vazir vazifasini bajargan bu mansab egasi iqtisodiy, siyosiy va xarbiy masalalar bo'yicha amirning eng yaqin odami bo'lgan. Saroydagi oliy mansablardan yana biri devonbegi bo'lib, bu mansabdor vazir vakolatlariga ega bo'lgan. Devonbegi moliya ishlari, daromad va harajatlar hamda soliq yig'ish ustidan to'la nazorat qilish ishlariga javob bergan.

Amirlikdagi markaziy davlat boshqaruvida Buxoro shahri aloxida o'rin egallagan. Jumladan, Buxoro shahri hokimi amirning birinchi vaziri va boshqa

¹ Вохидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006, –Б. 147

viloyatlar boshqaruvchisi hisoblangan. SHahardagi jamoat tartibini saqlash mirshablarga topshirilgan bo'lib, ular shahar mirshabboshisiga bo'ysunishgan. Buxoro shahri mirshabboshisiga boshqa barcha shaharlar mirshabboshilari bo'ysungan. Mang'itlar davrida Buxoroda qo'shbegi, qozikalon, bosh rais va mirshabboshi birgalikda "chor hokim", ya'ni, "to'rt hokim" deb yuritilgan.

Amirlikning boshqaruv tizimida bosh rais alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu amal yarim diniy, yarim targ'ibotchi usulida edi. Amirlikda bosh rais odatda eshon rais yoki rais-ush shariat deb atalgan bo'lib unga barcha mahalliy raislar bo'ysungan. Bosh rais ularni vaqti-vaqti bilan amir oldida tekshiruvdan o'tkazib turgan. Eshon rais qozikalondan keyin turadigan amaldor bo'lib, uning maqkamasiga vaqtincha o'rinbosarlik qiluvchi xalifa, noib, mulozimlar, mirzalar, miroxo'rboshi, tergovchi, shahar mirobi kabilar kirgan.

Amir saroyida ijro hokimiyatini amalga oshiruvchi lavozimlar qatoriga shahar xavfsizligiga javobgar bo'lgan mirshab va uning qo'l ostidagilar, suv ta'minotiga javobgar bo'lgan mirob va uning qo'l ostida ishlaydiganlar kirgan. Mirshab qo'l ostida yasovulboshi, devonbegi, maqramboshi, mirzalar, daqboshi, shabgard (kechki qoro- vul), farroshboshi kabilar bo'lgan. Mirob tasarrufida esa mahram- ,mirzalar, bakovullar, miroxo'rlar, suv tarmoqlari nazoratchilari, mahalla, mavze va qishloq oqsoqollari faoliyat yuritganlar.

Amirning ikkinchi vaziri qo'shbegi poyon, ba'zi manbalarda mir poyon deb atalgan bo'lib, unga yasovulboshi, miroxo'rboshi, xazinachi, mirzalar, bakovulboshi, zakotchilar bo'ysungan. Miri poyon ularni bevosita o'z nazoratiga olib turgan.

Buxoro amiri huzurida yuqori lavozimdagi mansabdorlar bilan birga quyi amaldagi mansabdorlar ham mavjud bo'lgan. Amir farmonlarini etkazuvchi parvonachi, amirga doimo hamroh bo'lib yuruvchi hidoyachi, amir maslahatchisi va xorijiy mehmonlarni kutib oluvchi shig'ovul, amir osoyishtaligi va tinchligini muhofaza qiluvchi tongotar (tunqagor), amirga qaratilgan salom va ta'zimlarni

habul hiluvchi javobgar salom og'asi, amir dasturxoniga javobgar dasturxonchi, amir safari chog'ida nomozga chorlovchi imomi jilov, amir safari chog'ida honun bilan shugullanuvchi mufti jilov, amir masla- hatchilari guruhi jam'oga kabilar shular jumlasidan. Amirga bo'lgai sadokati va xizmati uchun alohida shaxslar dodhoh, inoq, to'qsabo, otaliq, eshikog'asi kabi unvonlarga ega bo'lganlar.

XVIII-XIX asrning birinchi yarmida amirlikda eng oliy diniy mansab shayxulislom hisoblangan. Ammo, bu davrda uning vazifalari ancha toraygan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab shayxulislom o'rnini hozikalon egallaydi. YUqorida eslatilgan amir huzuridagi kengashda din vakillaridan qozikalon, shayxulislom, naqib va rais katnashgan.

Amir Muzaffar davridan boshlab amirlikdagi barcha huquqiy normalar qozilar tomonidan hal qilingan. Barcha fuqarolik, xo'jalik va jinoiy ishlar Qur'on asosida ko'rib chiqilgan hamda jazolar tayinlangan. Qozilar amir irodasiga ko'ra qozikalon tomonidan tayinlangan. SHariat bo'yicha boshqaruv qozilar qo'lida bo'lgan. Qozikalon amirlik poytaxtining bosh qozisi bo'lishi bilan birga, davlatdagi boshqa qozilar boshlig'i hisoblangan.¹

Amirlikda rasman uchta diniy unvon - o'roq, sudur va sadr mavjud bo'lgan. Manbalarga ko'ra, madrasani tugutgan shaxs mulla, qozi, rais amallarini egallashi mumkin bo'lgan. YUqoridagi amallarda bir necha yil ishlagnidan so'ng shariat huquqlari sohasida to'plagan bilim va tajribalari asosida bunday shaxslarga dastlab o'roq, keyin sudr va so'ngra sadr unvonlari berilgan. Eng oxirgi diniy unvoni bo'lgan shaxslar qozikalon, muftiy, a'lam, oxun kabi diniy amallarni egallashi mumkin bo'lgan.

Amirlikda harbiylar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va ularning shikoyatlarini shu masalalar bilan shug'ullanuvchi maxsus amaldor-qozi askar ko'rib chiqqan. Harbiy jinoyatlar bo'yicha fatvo tayyorlash muftiy askar

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 351

zimmasida bo'lgan. Demak, amirlikdagi harbiylar va fuqarolik ishlari alohida-alohida mahkamalar tomonidan ko'rib chiqilgan.

<i>№</i>	Amirlikdagi eng katta saroy mansablari va unvonlari	
1	Qushbegi	Dargoh vaziri, ya'ni bosh vazir lavozimi edi. Davlatning barcha boshqaruv idoralari unga itoat etar edi. Bir so'z bilan aytganda, barcha ijroiya hokimiyat qushbегining qo'lida edi. Viloyat va tuman hokimlari ham qushbegi tavsiyasiga binoan tayinlanar edi. Qushbegi xon istiqomat qilib turgan arki oliyda turar edi
2	Devonbegi	Xonlikning moliya – xazina ishlarini boshqargan. Soliq va jarimalarning undirilishi ustidan nazoratni ham devonbegi amalga oshirgan. Devonbegi arki oliyning bir chetida yashagan. Devonbegi idorasi arkdan pastda joylashgani uchun uni quyi qushbegi deb ham atashgan
3	Ko'kaldosh	«Xon bilan bir onadan sut emgan kishi». Butun amirlik hududida amirga va amirlikka nisbatan do'stona yoki dushmanlik munosabatida bo'luvchilar haqidagi ma'lumotlarni to'plab hukmdorga etkazib turgan. YA'ni mamlakat ichki xavfsizligini ta'minlash ishlari bilan shug'ullanuvchi amaldor
4	Mushrif	Lavozimida ishlagan amaldorlar xonga in'om etilgan buyumlarni hamda harbiy anjomlarni ro'yxatga olish bilan mashg'ul bo'lgan. Soliq tushumlarini ham maxsus daftarga yozib borgan
5	Mirshab	Tungi qorovullar boshlig'i vazifasini bajargan
6	Dodxoh	Fuqarolarning arz va shikoyatlarini tinglovchi, hal etuvchi mansabdor bo'lgan, bularni kerak bo'lsa xon yoki qushbegiga etkazib turgan
7	Inoq	Bu lavozimda ishlagan amaldorlarning vazifasi amir farmoyishlarini bek va boshqa tabaqadagi mahalliy mansabdorlarga etkazishdan iborat bo'lgan
8	Miroxo'r	Amirning ovchi qushlarini tasarruf qiluvchilar ustida turgan, xon ovlarini uyushtirish ishiga mutasaddi bo'lgan
9	Dasturxonchi	Amir huzurida uyushtiriladigan ziyofatlar uchun mas'ul amaldor
10	To'qsobo	Amirtug'i sohibi bo'lgan harbiy mansabdor. U oliy xukmdor – davlat bayrokdori hisoblansa-da, tantanali marosimlarda ishonchli shaxs sifatida hukmdor oldiga taom tortish kabi mas'uliyatli tadbirlarni ham bajargan. SHu bilan birga unga biron – bir tuman (daromad manbai sifatida) ham biriktirib qo'yilgan. Ammo XIX asrga kelib esa mazkur lavozim egasi xuddi dodxoh kabi harbiy vakil darajasiga ko'tarilgan

11	Parvonachi	Biror shaxsning biror lavozimga tayinlanganligi haqidagi yorliqni o'sha shaxsga etkazuvchi amaldor
12	Sadrlar	Vaqf mulklarini boshqaruvchi mansabdorlar. Vaqf muassasasining boshliqlari bo'lgan mutavallilar sadrlarga bo'ysunganlar. Sadrlarning vazifa va huquqlari vaqf yorlig'i shartlarida qayd etib qo'yilgan. Sadrlar vaqf xo'jaligi daromadining ma'lum qismini olardilar
13	SHayxulislom	Musulmon jamoasi boshlig'i. Qozilik ishlarida hamda kundalik hayotda qonunlarga rioya etilishini ta'minlovchi amaldor. Bu lavozim avloddan – avlodga meros bo'lib ham o'tgan. Katta qozi (Qozi kalon) Davlatning oliy qozisi (sudyasi). Amir aralashmaydigan barcha qozilik ishlariga rahbarlik qiluvchi oliy davlat lavozimi. Qozi kalon «SHariat panoh» deb atalardi. Qozi kalon huzurida a'lam va 12 muftiydan iborat devon tuzilgan. Uning vazifasi jinoiy ishlarni har tomonlama ko'rib chiqishdan iborat bo'lgan
14	Muftiy	Qozi kalon murakkab deb hisoblagan turli diniy – huquqiy masalalar bo'yicha, shariat qonunlariga asoslanib fatvo chiqargan. Bu fatvo uning yoki bir necha muftiyning muhri bilan tasdiqlangach, qoziga berilar edi. Qozi bu fatvoga asoslangan holda hukm chiqarardi
15	Otaliq	Amaldorlarga amir nazariga tushgan xizmatlari uchun berilgan unvon. Otaliq asosan Samarqand va Buxoro, ya'ni amirlikning markaziy qismini sug'orish ishlari, suv taqsimoti bilan bog'liq tadbirlarga bosh – qosh bo'lgan. Xonning, uning o'g'illarining ham otalig'i bo'lgan

Xon yig'inida amaldorlarning amaliga qarab o'rni bo'lar edi. SHunga ko'ra ular xonning o'ng va so'l tomonida, unga yaqinroq va uzoqroq erda o'tirardilar. Ba'zilar o'tirishar, ba'zilar esa tik turishardi.

Qo'qon xonligi. O'zbeklarning ming qabilasi (urug'i) boshliqlaridan biri SHohruqbiy asos solgan Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruv tizimi o'rta asrlarda Movarounnahrda hukm surgan musulmon davlatlari boshqaruv tizimidan farq qilmas edi. Xonlikda Buxoro amirligida bo'lgani kabi Amir Temur davrida shakllangan hamda SHayboniylar davrida qisman isloqot qilgan davlat boshqaruvi va tizimi mavjud bo'lgan. Xonlikda eng oliy va markaziy unvon xon unvoni bo'lib, uning hukumati cheklanmagan. Farmon berish va uning bajarilishini nazorat etish salohiyatlari xonning qo'lida bo'lgan.

Xonlikning ming qabilasidan bo'lgan hokimlar turli yillarda SHahrisabz, Urgut, Mog'iyon, Urmitan viloyatlari va bekliklarida ham xukm surganlar. Olimxon davrigacha (1798y.) ming urug'i boshliqlari XIX asrning boshlarida biy unvoni bilan hokimiyatni boshqarganlar. Olimxon 1805 yilda o'zini rasman xon deb e'lon qildi. Xon unvoni bilan hokimiyatni boshqargan Umarxon (1810-1822 yy.) 1818 yilda o'zini "amir ul-muslimii" deb e'lon qildi. 1822 yilda Muhammad Alixon ham xon unvoni bilan taxtga o'tirgan.

Xon avlodlari xonzoda, amirzoda, mirzoda, shaxzoda, to'ra deb atalganlar. Xonlikdagi davlat nizomi mutlaq yakka hokimlik bo'lib, xonning o'zi cheklanmagan xokimiyatga ega bo'lsa-da, ma'lum tarixiy davrlarda uning saloxiyati va hokimiyati cheklanib, saroy amaldorlari hamda ho'shin boshliqlarining xonga ta'siri kuchli bo'lgan. Bunga Musulmonhulining mingboshi va otaliq bo'lgan davrini (Xudoyorxon davrida, 1844-1852yy.) yoki Aliqulshting amirlashkarlik va vazirlik davrini (Sulton Sayidxon, 1863-1865 yy.) misol qilib keltirish mumkin. Bu holat xonning siyosiy kuch-qudrati ma'lum iqtisodiy asoslarga hamda ma'lum ijtimoiy guruhlar faoliyatiga bog'liq bo'lgan deyishga asos bo'ladi.

Mamlakatda xon eng katta va yirik mulkdor bo'lib, xonlik hududidagi barcha boyliklarga, er, suv, qo'riq erlar, ko'lu anhorlarga egalik qilgan. Ulardan keladigan zakot, xiroj, tanobona va boshqa soliqlar shaklidagi daromadlar xon xazinasini muntazam ravishda to'ldirib turgan. Xon va uning qarindoshlari, saroy ahli va ma'muriyat, qo'shinlar va qo'shin boshliqlari asosan soliqlar hisobi dan rag'batlantirilgan.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, xon saroyida mingboshi boshchilik qiladigai Kengash tuzilgan bo'lib, bu kengash saroydagi davlat ahamiyatiga molik muhim ishlarni ko'rib chiqqan. Dasturxonchi, risolachi va boshqa muhim amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengash davlat boshqaruvida muhim ahamiyatga ega edi.

Qo‘qon xonligida asosan Olimxon, Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida (1798-1842 yy.) davlat boshqaruvi va davlatchilik ichki va tashqi siyosat ancha barqaror hamda nisbatan tinch rivojlangan. Ammo XIX asrning o‘rtalariga kelib Qo‘qon xonligi inqirozga uchray boshlaydi. Tadqiqotchilar ushbu inqirozning asosiy sabablari sifatida o‘troq xalq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni, o‘zaro nizo va urushlarni, xon taxti uchun olib borilgan kurashlarni, Buxoro amiri bilan bo‘lgan nizolar va dushmanlar, saroy amaldorlarining xoinliklari kabilarni ko‘rsatadilar. Bularning natijasida iqtisodiy hayotda taraqqiyot pasayib, ijtimoiy tarqoqlik kuchayib bordi va davlat inqirozga yuz tutdi.

Qo‘qon xonligida unvonlar va mansablar ular ijrochilarining vazifalari hamda martabalariga qarab harbiy, harbiy-ma‘muriy, saroy unvon va mansablari hamda ma‘muriy vazifalari, diniy man- sab va unvonlar hamda diniy qozixona amallariga bo‘linar edi.¹ Xon saroyida quyidagi harbiy mansab va unvonlar joriy etilgan:

-**Amir ul-umaro** - amirlar amiri. Xon tomonidan keng vakolatlar berilgan (davlatdagi muhim ishlar, amaldorlarni amalga qo‘yish va olish, davlatdagi ichki tartibni saqlash, saroydagi tartib - intizom kabilar) shaxs bo‘lib, xondan keyingi eng yuqori mansab hisoblangan;

-**Amirlashkar** - amir ul-umarodan keyingi mansab. Qo‘qon xonligida mingboshi harbiy unvonining vazifalari, darajasi amirlashkarlikka teng bo‘lgan;

-**Mingboshi** — ma‘mur sifatida ming nafar otliq askar beradigan mulkning hokimi. Bu unvondagi shaxs harbiy yurishlar vaqtida qo‘shinni boshqarib, lashkarboshi unvonini olgan. Bu unvonning egasi vazirlikka ham da‘vogar bo‘lgan. Bu unvon SHeralixon davrida (1842-1844 yy.) yuqori darajadagi vazifaga aylanib ketgan;

-**Botirboshi** - botir bahodirlar boshlig‘i. Besh yuz kishidan ko‘p lashkarga boshchilik qilgan. Viloyatlarda botirboshi harbiy va qo‘shin ishlariga mas‘ul edi.

¹ Қўқон хонлигидаги унвонлар ва мансаблар ҳақидаги маълумотлар қуйидаги рисоладан олинди: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т :Янги аср авлоди. 2006. – Б. 6-21

Botirboshi ba'zan qurilish hamda sug'orish ishlariga ham boshchilik qilgan. (Ulug' nahr arig'i, Otabek botirboshi).

- **Qo'shbegi** -harbiy qo'shinning boshlig'i. Bu mansab yurish va jang vaqtlarida berilib, uning egasi mingboshi unvonini olishga da' - vogarlik qilgan hamda alohida viloyatga ham hokim bo'lishi mumkin edi.

- **Voli yoki voliy (noib, muovin)** - tobe etilgan viloyat va tumanlarda xonning o'rinbosari. Viloyatlarda lashkar unga itoat etgan hamda u viloyatning harbiy ma'muriy ishlariga boshchilik qilgan.

- **Qal'abon yoki kutvol** - Qo'qon xonligining chegaralarida joylashgan qal'a va istehkomlarining hokimi bo'lib, shu hududlarning harbiy-ma'muriy, xiroj va boj olish ishlariga javobgar bo'lgan. Harbiy maqsadga ko'ra, qal'abon vazifasiga dodxohdan qushbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.

- **Qo'rboshi** - ho'rxona ya'ni aslahaxona boshlig'i. Bu mansab egasi xon va mingboshiga itoat etgan. Qo'rboshi qo'rxona, miltiqxona, to'pxonalarga boshchilik qilib,xomashyo topib kelishdan tortib to tayyor mahsulot ishlab chiqarish va ularni xon qaroriga binoan tarqatib berish jarayoniga javobgar bo'lgan.

- **YOfar** - soqchilar boshlig'i. Bu mansab egasining guruhi yuz nafar askardan iborat bo'lgan. YOfar o'z guruhining hisob-kitobi, yillik xarajatini askarlari uchun xazinadan olib bergan. Maibalarda yofarlar g'allagir (g'alla oluvchi), javgir (bug'doy oluvchi) va sarpo oluvchi sifatida ham qayd etilgan.

- **To'pchiboshi** - to'pchilar, zambarakchilar guruhi boshlig'i.

- **To'qsabo** - o'zlarining tug'iga ega bo'lgan harbiy guruhning bosh- lig'i.

- **Ponsadboshi** - besh yuz nafar askardan iborat guruh rahbari.

- **YUzboshi** - yuz kishilik harbiy dasta boshlig'i.

- **Panjohboshi** - ellikboshi, ellik nafarli harbiy guruh boshlig'i.

- **Dahboshi** - o‘n kishilik harbiy guruh boshlig‘i.

- **Qorovulbegi** - soqchilar va qorovullar boshlig‘i.

Xarbiylar qatoriga askar, sarboz, nukar, sipohi, mergan, mahram, botur, to‘pchi, zanbarchi, qo‘rchi, qorovul kabilar ham kirib, qo‘shin safida, nog‘orachi, surnaychi, to‘g‘chi (bayroqdor) kabilar ham xizmat qilganlar. Bu harbiy unvonlar orasida mingboshidan ponsadboshigacha bo‘lganlari oliy unvonlar, qo‘rboshidan qorovulboshigacha bo‘lganlar o‘rta unvonli mansablar, qolganlari esa past unvonlar hisoblangan. Elikboshidan mingboshigacha bo‘lgan harbiy lavozimdagi amaldorlar o‘z xizmatlariga mulozimlar olganlar. Ponsadboshidan yuqori mansabdagi harbiylarga yana mirzolar va munshiylar ham hizmat qilgan. Manbalarda harbiylarga saroydan yiliga turli hajmdagi maosh berilganligi qayd etilgan.

Qo‘qon xonligidagi-saroy unvon va mansablari quyidagilar edi:

- **Otaliq** - xon yoki xonzodaning murabbiysi, ularning homiylari. Ular tarbiyalagan xonzoda taxtga o‘tirganidan so‘ng, otaliqlar ham yuqori mansab va unvonlarni egallaganlar.

- **Beklarbegi** - beklarning begi. Bu unvon xonning vorisiga yoki ba’zi viloyatlarning hokimiga berilgan.

- **Biy** - turkiy qabilalarning boshliqlari.

- **Devonbegi** - xon devonining boshlig‘i, Qo‘qon xonligi viloyatlaridan Toshkent va Dashti qipchoq mulkida ham devonbegi mansabi bo‘lgan.

- **Xazinachi** - davlat xazinasining hisob-kitobiga javobgar shaxs. Xazinachilar viloyat markazlarida ham faoliyat yuritgan.

- **Inoq** - xonning xos va sirdosh mulozimi.

- **Eshikog'asi yoki chehraog'asi** - eshik oldidagi soqchi, posbon. Xon maqamlari va soqchi-mulozimlarining boshlig'i. Notanish kishilarni xon quzuriga ijozatsiz qo'ymaslikka javobgar shaxs.

- **Parvonachi** - bu unvon egasi xon nomiga kelgan xat va arizalarni saroyga olib kirib, javobini olib chiqqan. Bu unvon boshqa unvon soqiblariga ham berilgan.

- **Dodxoq** - xon oldiga fuqarolarning xoqish-istak xamda maqsad- larini bayon etish ququqiga ega mansab, saroy unvoni.

- **Dasturxonchi** - xon dasturxoniga, umuman, oshxonasiga javob- gar saroy mansabi.

- **Saroy qorovulbegisi** - xon o'rdasining soqchilariga boshliq bo'lgan saroy amaldori.

- **Tunqator** - tun bo'yi uyg'oq bo'ladigan soqchi. Xonning dam oli- shi va yurishlari vaqtida qo'riqchilik qilib, xonning yaqin kishila- ridan tayinlanadigan amaldor.

- **Oftobachi** - xonning xos mulozimlaridan bo'lib, uning yuvinishi va taqorati vaqtida xizmat qiladigan amaldor.

- **SHarbatdor** - eng oliy va faxriy unionlardan bo'lib, xonning xos majlislari va safarlarida qizmatda bo'lgan.

- **Hidoyatchi** - xon saroyiga yuborilgan tortiq va sovg'alarni qabul qilib olib, xon nazaridan o'tkazuvchi amaldor.

- **SHig'ovul** - saroyga tashrif buyurgan elchilar va choparlarni xon quzuriga boshlab kiruvchi amaldor. Manbalarga ko'ra, bu mansabdagi amaldorning vazifalari keng bo'lgan.

- **Sarkor** - saroydagi xon amaldorlarining boshlig'i. Bu mansab- dagi shaxs xonga tegishli shifoxonalar, korxonalar hamda qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan.

- **Qushbegi** (mirishkor) - ov paytida xonga hamroqlik qiladigan mansab egasi. Qushbегining ovchi itlari, lochin va burgutlari bo'lib, ov paytidagi xonning dam olish jarayonlariga xam bu shaxs javob- gar bo'lgan.

- **Salomog'asi** - xon nomidan xalqqa salom beruvchi.

- **Kitobdor** - saroy kitobxonasi uchun javob beradigan amaldor.

- **Risolachi** - elchilar va ularning xat-xabarlariga javob berish uchun mas'ul bo'lgan saroy amaldori.

- **Jam'og'a** - xonning suhbatlari, qabul hamda bazmlariga ishtirok etuvchilarga xabar berib, chakirpb keladigan saroy amaldori.

- **Jarchi** - xalq yig'iladigan ommaviy joylarda xonning farmon va buyruqlarini jar solib (baland ovoz bilan) e'lon qiladigan shaxs.

- **CHopquchi** - pichoq yasovchi, xon saroyidagilar uchun qurollar (pichoq, xanjar qilich) yasab, qo'rchi vazifasini ham bajargan.

- **SHotir** - xon rikobi oldida yuradigan qizmatchi, odamlarni xon kelishidan xabardor etib, ularni ta'zimga chorlab turgan.

- **Udaychi** - xon rikobi oldida yurib, uning sha'niga baland ovoz bilan maqtovli so'zlar va hamdu sanolar aytib boruvchi xizmatchi.¹

YUqoridagi amal va mansab egalari o'z qizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qo'y, g'alla ko'rinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli er-mulklar xam berilgan.

Butun o'rta asrlar musulmon davlatlarida bo'lgani kabi Qo'qon xonligidagi musulmon ruhoniylari ham aloxida imtiyozlarga ega bo'lgan ijtimoiy tabaqa xisoblangan. Xonlikdagi davlat boshqaruvida, ta'lim - tarbiyada, sud ishlarida hamda jamiyat qayotining turli soqalarida ularning fikri katta ahamiyat kasb etgan.

¹ Баходир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 370 –372.

Qo‘qon xonligida qo‘yidagi diniy va qozixona mansab, unvon hamda amallari mavjud bo‘lgan:

- **SHayx ul-islom** - dindorlarning eng oliy unvoni bo‘lib, 1818 yilda Umarxon tomonidan joriy etilgan.

- **Xoja kalon** - fikq olimi (ququqshunos) ning faxriy unvoni.

- **Xalifa** - o‘rinbosar. Qo‘qondagi naqshbandiya, qalandariya, yassa- viya taraqqiyotlarining raqbarlari.

- **A’lam** — faqiq, olim hamda shariat qonun - qoidalarining bi- limdoni.

- **Oxund** - bilimli va madrasada o‘qiydigan kishi.

- **Sudur** - vaqf mulklarining daromadlari hamda qisob - kitobi- ga javobgar mansabdor.

- **O‘roq** - vaqf erlarining xiroj va soliqlariga mas’ul shaxs, Uroq shaklidagi nishonni sallasiga taqib yurgan.

- **Mudarris** - madrasada ta’lim beruvchi ustoz.

- **Imom va imom xatib** - masjid imomi hamda juma nomozlarida xutba o‘qib xizmat qiladigan imom.

- **Muazzin** - musulmonlarni namozga chaqiruvchi, azon aytuvchi.

- **Qozi ul - quzzot** - qozilar qozisi (adliya vaziri).

- **Qozi kalon** - xonlik poytaxti hamda viloyatlar markazlaridagi qozilar va qozixonalar ustida nazorat qiluvchi amaldor.

- **Qozii askar** - qo‘shin qozisi.

- **Tarakachi** - meros qolgan mol-mulklarni merosxo‘rlarga taqsimlab (taraka) beruvchi shaxs.

Xonlikdagi diniy va qozilik lavozimida bo'lganlar davlat tomonidan belgilangan maosh hamda turli exsonlar xisobidan kun ko'rganlar. Madrasa, masjid, mozorlar o'zlarining vaqf mulklariga ega bo'lib, shu mulk daromadidan o'z xizmatchilariga maosh berganlar. Vaqf mulklariga muttavali mutasaddi boshliq edi.

Xiva xonligi. XVII asrda Xivada muayyan bir sulola hukmdor emas edi. Chingiziylar sulolasiga mansub ba'zi shaxslar Xivaga chaqirilib xonlik taxtiga ko'tarilgan bo'lsada, amalda hokimiyat qo'ng'iroq sulolasidan bo'lgan inoq qo'lida bo'lgan. 1804 yildan boshlab faqat Qo'ng'iroqlar sulolasi vakillari Xivada xon bo'lganlar.

Xiva xonligida unvon va mansablarni saroy, harbiy va diniy unvon hamda va amallarga bo'lish mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha (SH. Vohidov) bu tasnif e'lon nazariy bo'lib, aslida xonlik davrida muayyan unvon va mansablar sohalar bo'yicha berilmagan. O'sha vaqtda amaldor va unvon egasi ko'pincha xonga nisbatan shaxsiy sadoqati, qavmi yaqinligidan bir mansabdan boshqa mansabga o'tib, unvonlar sohibiga aylangan. Xonlikda eng oliy unvon xon bo'lib, u ma'muriy, siyosiy va harbiy vakolatlarga ega bo'lgan.

Xiva xonligi davlat tizimida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidan farqli o'laroq, xon huzurida Oliy Kengash amal qilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bu Oliy Kengashni Muhammad Rahimxon I "o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun ilgari inoq va otaliqlar boshliq bo'lgan urug' oqsoqollari kengashi o'rniga ta'sis etgan edi. Bu Oliy Kengashga turli da'vo va jinoiy ishlarni ko'rish va qaror chiqarish huquqini berdi." Bu Kengashning vakolati chegaralangan bo'lib, maslahat beruvchi organga o'xshar, uning a'zolari eng yuqori mansab va unvondagi amaldorlar bo'lgan. Kengash majlisida boshqa amaldorlarga qaraganda qo'proq inoq, shayx ul-islom, devonbegi va yasovulboshi hal etuvchi ovozga ega bo'lganlar. Kengash majlislari masalaning muximligiga qarab, xon tomonidan chaqirilar edi. Oliy Kengash oqsoqollardan, ya'ni, ma'lum mansab va unvon egalaridan, chunonchi, naqib, shayx ul-islom, mutavvalli, mirob, qozi, farmonchi,

darg'a, shig'ovul, dasturxonchi, arbob, miroxo'r kabilardan iborat edi. SHuningdek, xonning qarindosh urug'laridan bo'lgan beklar, otaliq, inoq va biylar ham bu kengashga kirganlar.

Bu tor doiradagi Kengash garchi davlat tashkiloti sifatida rasmiylashtirilmagan bo'lsa-da, uning qarori xonning qaroridek ko'rsa-tilsa-da, amalda yuqori qonun chiqaruvchi ma'muriy va sud hokimiyati edi. Kengash xonlikning ichki ishlariga doir xamma masalalar bo'yicha qaror qabul qilar va xonlikning boshqa davlatlar bilan bo'lgan tashqi munosabalariga doir muammolarni qal etar edi. Garchi Kengash davlatning turli-tuman ichki va tashqi ishlarini muqokama qila olsa-da, muqokama qilingan masalalar bo'yicha qaror chiqarish avvalo xonning xoqish - irodasiga bog'liq bo'lgan.

Xon saroyidagi unvon va mansablar. Unvonlar orasida eng kattasi inoq edi. Odatda inoqlar eng qudratli o'zbek urug'laridan tayinlangan hamda xamda ular xonning eng yaqin maslaxatchilari bo'lgan. Inoqlar yirik amaldor, ya'ni urug' boshlig'i hisoblangan. Abulg'ozixon tantanali marosimlarda o'tirish uchun inoqlarga o'z yonidan to'rtta joy ajratgan. Inoqlar biy, sulton, mingboshi kabi unvonlarni ham olganlar. XX asr boshlariga kelib inoqlar bek martabasiga tushib, oliy saroy amaldorlaridan ma'muriy mansab egalariga aylanadilar.

Otaliq - urug' oqsoqoli. Inoq boshliq to'pa (guruq) ga birlashgan urug' boshlig'i. Xonning eng yaqin maslaxatchilaridan biri bo'lgan. Otaliq qilich va pichoq taqib yurgan.

Biy - saroy unvoni. Inoq va otaliqdan keyingi martaba. Biy qabila va urug'ning boshlig'i qisoblanib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy xalqlarning, jumladan o'zbeklarning urug' oqsoqollariga beriladigan unvon edi. XVII-XIX asrlarda biylar yirik o'zbek qabila va urug'lariga boshchilik qilib, faqat markaziy hokimiyatga itoat etganlar. Biy unvoni avloddan avlodga meros qilib qoldirilgan.

Amir ul-umaro - Amirlarning amiri, Xiva xonligida XIX asrning o'rtalarida ta'sis etilgan. Sayid Muhammadxon bu unvonni birinchi marta o'zining akasi

Sayid Mahmud to‘raga bergan edi. Muhammad Amin inoq xukmronligi davrida amir ul-umaro uning akasi Fozilbiy edi. O‘shandan keyin amir ul-umaro unvoni qech kimga berilmagan.

Qushbegi - Xiva xonligida saroyning oliy mansablaridan biri bo‘lib, moliya va soliq yig‘ish ishlarini bajargan. Qo‘shbегining maxsus devoni hamda unga tobe etuvchi amaldorlari bo‘lgan.

Mehtar - katta, ulug‘ degan ma‘noni beradi. Mextar saroy xizmatkorlarining boshlig‘i vazifasini bajarib, xonga yaqin kishilardan va xon urug‘iga mansub a‘yonlardan tayinlangan. Mehtarning ham o‘z devoni bo‘lib, er solig‘i “solg‘ut” to‘plash ham uning xizmatiga kirgan.

Beklarbegi - Qoraqalnoq va ko‘chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy unvon. Beklarbегining vazifasi ularning o‘z urug‘laridan yig‘iladigan xarajatlarning to‘g‘riligini tekshirib turish va ularni to‘la ravishda xazinaga topshirish ustidan nazorat qilishdan iborat bo‘lgan. Bu lavozimga amaldorlar odatda xonning qarindosh-urug‘laridan tayinlangan.

Bek - XIX asrda Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy hayotida bek- lar ancha katta rol o‘ynaganlar. Bek - xon va davlat arboblarning qarindoshlariga, farzandlariga beriladigan faxriy unvondir.

Parvonachi - xon saroyidagi oliy vazirlardan biri. Parvonachi saroyning ichki va tashqi ishlarida ham faol qatnashishi mumkin bo‘lgan. U arzu-shikoyatlarni xonning huzuriga olib kirib, javobini qaytargan. SHuningdek, parvonachi xonning farmonlarini saroy a‘yonlariga etkazib turgan.

Eshikoqosi - saroy darvozalarini qo‘riqlash ishlarini boshqargan. Oybolta uning mansab alomati bo‘lgan. Hukmdor saroyda bo‘lgan vaqtda eshikoqosi uni qo‘riqlash bilan shug‘ullangan. Eshikoqosi arzgo‘ylarning nima xususda kelganlarini surishtirib, ularni saroydagi tegishli amaldorlar tomoniga jo‘natar edi. Faqat juda muhim xabarlar bilan kelgan kishilargina xon huzuriga kiritil- gan.

Saroyda darvoza ortida turadigan qorovullar va maxsus darvoza qo‘riqchilaridan tashqari xonni qo‘riqlaydigan **tunqator** yoki **tunotarlar**, ya’ni, kechasi bilan xonni qo‘riqlab chiqadigan xizmatchi- lar ham bo‘lgan.

Mahram - ishonchli xizmatkor, sidhidildan xizmat kiluvchi saroy ichkarisidagi xodim ma’nolarini anglatadi. Mahramlar xonga yahin kishilar hisoblangan. Davlat boshharuvida ular bevosita xonning maslahatchilari bo‘lishgan. Mahramlar xonning oromxonasiga kirish hukuqiga ega bo‘lganlar.¹

Xiva xoni saroyida yana quyidagi unvon, mansab va vazifalar mavjud bo‘lgan: oftobachi, buxchabardor, soatbardor, kitobdor, mo‘zabardor (xon poyabzalini beruvchi), sharbatdor, mahram boshi (yuhori lavozim hisoblangan), to‘shakchi, karnaychi, surnaychi, jar- chi, oshmehtar (xon va saroy oshxonasi boshlig‘i), sorbon (tuyachi- lar), kamon xalfa (ovchi, hushchi), merganlar, sayis (ot bohuvchi), ko‘mirchi, kuchanchi (egar-jabduhchi), tamakisoz, loykash, kulol, xodimchi, ro‘molchi, selobchi (jom ushlab turuvchi), poyaki (chilimchi), aravachi, noschi, qilichkor (hilich va shamshir yasovchi), oshpaz, tovhohchi, darakchi (otchopar), jirchi (ashulachi), yo‘nuvchi (duradgor), devon (mirza), mushrif (ozuha yig‘uvchi), bojbon (zakotchi) va boshh. Ularning barchasi saroy xazinasidan maosh olganliklari hakida ma’lumotlar bor. Saroydagi umumiy tartibni arbob nazorat qilgan.

Xonlikdagi harbiy unvonlar va mansablar. Davlatdagi eng oliy harbiy amaldor xonning o‘zi edi. Ko‘p hollarda shaxsan xon boshchi ligida, ayrim hollarda tanihli sarkardalar boshchiligida boshha hududarga yurishlar uyushtirilgan. Eng yuqori harbiy-ma’muriy lavozim **amir ul-umaro** edi. Undan keyingi rasmiy ravishda yuqori sarkarda **yasovulboshilik** mansabi edi. Xonlikda ular ikki kishi bo‘lib, biri yovmud turkmanlariga, ikkinchisi esa chovdirlarga ho‘mon- donlik hilar edi. Xon huzuridagi rasmiy habul maroeimlarida yaso-

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ», 2000, –Б. 284.

vulboshilarning doimiy o‘rinlari bo‘lmas edi. Lekin ular xon huzu- rida bo‘ladigan tor kengashda mehtar, ho‘shbegi va devonbegi bilan bir hatorda hatnashar edilar. YAsovvulboshiga yasovullar, mirshablar, shotirlar, eshikoholari itoat etganlar.

YAsovvulboshidan keyingi harbiy unvon mingboshi edi. Harbiy yurishlar paytida mingboshilarga katta ma’suliyat yuklangan. YA’ni, ular ho‘shinni aytilgan erga to‘plashi, ularning tayyorgarlik darajasini nazorat qilishi, jang paytida ho‘shinning ma’lum guruhiga yo‘lboshchilik qilishi lozim bo‘lgan. SHuning uchun ham arxiv huj- jatlariga ko‘ra mingboshilar yaxshi in’omlar olganlar.

Xivada davlatni boshqarish bo‘yicha islom dini mafkuraviy asosni tashkil etgan. Qonunlar shariat tartib va yo‘riqlari asosida amal qilgan. **SHayx ul-islom** - xonlikdagi eng yuqori martabali kishi edi. U diniy marosimlarning aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Marosimlar paytida shayx ul-islom xonning o‘ng tomonida o‘tirish ququqiga ega bo‘lgan.

Qozi ul-quzot (qozi kalon) - musulmon ququqi va qonunlar bajarilishini shariat asosida nazorat qilgan. Qozi kalon poytaxtda o‘z devoni va maqkamasiga ega bo‘lgan. Viloyat markazlarida ham viloyat qozisi bo‘lgan. Ular maqkamalarining nomi Dor ul-qazo deb atalgan. Lashkarlardagi qonun-qoidalar ketidan qozii askar (askar qozisi) nazorat qilib, sha’riy masalalarni qal etib turgan.

Mufti- qozilarningququqshunoslari qisoblangan. Ular biror ish ko‘rilayotgan paytda ishtirok etishlari, hukmopoz tuzishlari va hukmlarning to‘g‘riligini tasdiqlash uchun qujjatlarga muqrlarini bosishlari lozim edi. Xivada bosh mufti ettita bo‘lib, barcha muftilarning xon yonida o‘rni bor edi. Lashkarda o‘zining mufti lashkari xizmat qilgan.

A’lam - muftilarning boshlig‘i qisiblangan. Uning vazifasi fatvolarida keltiriladigan shariat rivoyatlarini tekshirishdan iborat bo‘lib, ayrim rivoyatlarning asl nusxasiga mosligini aniqlagach, a’lam unga o‘z muhrini bosgan.

Raislar - shariat tartib-qoidolari, diniy marosimlar - roʻza, besh vaqt namoz, taxorag, xayri-exson ishlarining aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Ota-aialar bolalarini oʻz vaqtida maktabga yuborishi, bozorlarda sotuvchilar xaridorlarni aldamasligi, tarozilarni tekshirib turish ham raisning vazifasi boʻlgan. Har bir shahar va katta qishloqning oʻz raisi boʻlib, qozi kalon taqdimiga muvofiq xon tomonidan tayinlangan.

Mutavalli - diniy muassasalarda xayr-ehson mablagʻlari va xoʻjalik ishlari bilan shugʻullanuvchi xoʻjalik noziri. Mutavallining vazifasi vaqf mulki, undan foydalanish va keladigan daromadni nazorat qilish, uni taqsimlash, ijaraga berish, oxun va mudarrislarga maosh toʻlash kabilardan iborat edi.

Mudarris - madrasa oʻqituvchisi, muayyan ilohiyot fanidan dars bergan. Oxun-oxund - vaʼxon, notiq, dyn targʻibotchisi. Mudarris va oxunlar oʻzlari taʼlim bergan madrasaning vaqfidan maosh olib turganlar. SHuningdek, madrasa ularga hujra ham bergan.¹

Xiva xonligi tarixiga oid manbalar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlarni chuqur tahlil etgan manbashunos olim SH. Vohidov xonlikda quyidagi amallar, unvon va mansablar, vazifalar boʻlganligi haqida maʼlumot beradi:

Amir ul-umaro, aravachi, arbob, aʼlam, buxchi, buxchabardor, vazir, vakil, bek, beklarbegi, biy, bojbon, botirboshi, bogʻbon, darvozabon, dasturxonchi, dahboshi, devon, devonbegi, dorgʻa, doruchi, dorugʻa, jallod, jallodboshi, jarchi, jirchi, zargar, imom, imomi jilav, inoq, yilqibon, kalontar, karvonboshi, karnaychi, katxudo, kitobdor, kitobbardor, kulol, kutvol, kuchanchi, koʻmirchi, loykash, mahram, mahramboshi, dahboshi, mahsidoʻz, mergan, mehtar, miltiq- soz, mingboshy, mirob, mirohoʻr, muazzin, mudarris, mutavalli, mufti, mufti askar, mushrif, muharrir, muhtasib, navkar, naqib, naqibxoʻja, noib, nonvoy, otaliq, otchopar, oftobachi (qumgʻonchi), oxun, oshpaz, oqo-ogʻo, oqsoqol, panjohboshi, panjsadboshi, parvo- nachi, poyaki, rais, raisi kalon, roʻmolchi, sayis, sandiqchi,

¹ Баходир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 398 –400.

sarboz, sarbon, sarroj, sarhang, selobchi, sipohiy, soatsoz, sozanda, suvchi, soqchi, surnaychi, so‘fi, temirchi, tikuvchi, tirnoqchi, tovoqchi, toshchi, tunqator, tug‘chi, tug‘chiboshi, to‘pchi, to‘ra, to‘shakchi, udaychi, farrosh, farrosh yuzboshi, xazinachi, xalifa, xodimchi, xo‘jasaro, chitgar, chodiri, cho‘pon, shayx ul-islom, tilmoch, xolchi, sharbatdor, sharbatchi, shahzoda, shig‘ovul, sholikor, ellikboshi, eshikoqosi. yuzboshi, yo‘nuvchi, o‘nboshi, qayiqchi, qalandar, qiziqchi, qilichkor, qozi, qozi askar, qot qozi ul-qo‘zot, qozi urdu, qorovul, qorovul begi, qushbegi, hokim, yasovulboshi¹.

¹ Воҳидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т :Янги аср авлоди. 2006. – Б. 65

XULOSA

XVI – XIX asrlarda Vatanimiz hududidagi xalqlar hududiy tarqoqlik xo‘jalik va iqtisodiy tushkunlik holatida bo‘lsalarda fan, madaniyat taraqqiyotida bir qator ijobiy yutuqlar va salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdilar. Bu bilan ular jahon madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotiga munosib ulushlarini qo‘shdilar. Biroq XVII – XIX asrlarda O‘rta Osiyo va undagi davlatlar jahon sivilizatsiyasi jarayonidan tobora chetlashib, rivojlanish jihatidan ilg‘or davlatlardan orqada qoldi.

Ma‘lumki, XVII – XIX asrlar jahon tarixiga moddiy va madaniy yuksalish davri bo‘lib kirdi. Xususan, G‘arbiy Evropadagi bir qator davlatlarda ishlab chiqarish sezilarli darajada o‘tdi, zavod – fabrikalar qurilib, yangi texnik uskunalar bilan jihozlandi, temir yo‘llar qurildi, dengiz yo‘llari ochildi, mehnat unumdorligi oshdi, odamlarning moddiy va madaniy turmush darajasi ko‘tarildi. O‘rta Osiyo xonliklari ana shunday ijobiy jarayonlardan chetda qoldi, qoloqlikka yuz tutdi.

Bunday ahvol yuz berishiga bir qancha tashqi va ichki omillar sabab bo‘ldi:

Birinchidan, asrlar davomida bir butun bo‘lib kelgan mamlakatning, yagona iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan xalqning uchga bo‘linib ketishi, xonliklar o‘rtasidagi to‘xtovsiz o‘zaro urushlar, talon – torojlar, har bir xonlik ichidagi ijtimoiy – iqtisodiy inqiroz, boshboshdoqlik va hokimiyat uchun o‘zaro tinimsiz davom etgan ichki nizo va urushlar butun mamlakatni va xalqni qashshoq, nochor holga olib keldi. Natijada hurfiylikka putur etkazib, xurofot va diniy mutaasiblik uchun qulay sharoit yaratdi. Bu jarayon guruhbozlikni keltirib chiqaradi, qabilalarning etnik aralashuviga, bir xalq bo‘lib qovushishiga, jipslashishiga xalaqit berdi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi.

Ikkinchidan, O‘rta Osiyo davlatlarining asrlar davomida o‘zgarmay kelayotgan davlat boshqaruvi usuli, tizimi, tor doiradagi hukmdorlar zulmi taraqqiyotga g‘ov bo‘lib keladi.

Uchinchidan, XV asrning oxiri XVI asrlardagi buyuk geografik kashfiyotlar natijasida XVII – XVIII asrlarga kelib dunyo savdo yo‘llari yo‘nalishining o‘zgarishi O‘rta Osiyoda xalqaro savdo aloqalarining asta – sekin so‘nishiga sabab bo‘ldi. Bu jarayon SHayboniylar davrida boshlangan bo‘lsa, Ashtarxoniylar hukmronligi davriga kelib, ayniqsa, O‘rta Osiyo davlatlari iqtisodiy hayotiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatdi. SHuningdek, o‘zbek xonliklari o‘rtasida ichki iqtisodiy va savdo birligi shakllanmadi. Natijada bu davlatlar hududlarida yashagan xalqlar o‘rtasida yagona xalq, yagona millat, yagona vatan his – tuyg‘usi shakllanmadi. Aksincha, bunday olijanob his – tuyg‘ularning rivojlanishi va kamol topishiga to‘sqinlik qilindi. Bu XVII – XX asrlarda O‘rta Osiyoda iqtisodiy va siyosiy hayot turg‘unligining eng asosiy sabablaridan biri edi.

To‘rtinchidan, qishloq xo‘jaligida erga xususiy mulkchilik qilishdan iborat ishlab chiqarish munosabatlari saqlanib qolinganligidir. Er barcha boyliklarning manbaidir. Unga bo‘lgan mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantiruvchi asosiy omil bo‘lib hisoblanadi. Evropa va dunyodagi boshqa mamlakatlarda mavjud erga egalik qilishning xususiy mulk shakli qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti va dastlabki kapital jamg‘arish jarayonining qudratli vositasi bo‘ldi. Osiyoda, jumladan, O‘rta Osiyo xonliklarida esa mulk shakllari va dehqonchilik shakllari asrlar mobaynida o‘zgarmadi, erga, xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish munosabatlari o‘zgarishsiz qolaverdi. Erning asosiy egasi ilgorigidek oliy hukmdorligicha qoldi. Xonliklarda oliy hukmdor erning birdan bir egasi bo‘lib, er ishlovchilarga, dehqonlarga ijara tarzida xatlab biriktirilgan edi. Dehqon er egasi emas, erdan olinadigan hosilning egasi edi xolos. SHu bois, dehqon erni asrab – avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmadi. Hukmdor erni foydalanish uchun mahalliy er egalari va masjidlarga ulashardi.

Beshinchidan, xonliklarda sanoat rivojiga e’tibor kuchaymadi. Oltingugurt, rangli metallar, marmar, toshko‘mir, neft kabi boyliklarga serob konlar bo‘lsada, ularni qazib olish, tog‘ – kon ishlarini rivojlantirish, kemasozlikni yo‘lga qo‘yish masalalari hal qilinmadi.

Oltinchidan, tovar – pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Daromad iste'mol va qo'shin xarajatlarini zo'rg'a qoplab, kapitalga aylanmadi. Pul, oltin, kumush xon va amaldorlarning xazina to'plash manbai bo'lib qolgan edi.

Ettinchidan, xonliklarning savdo munosabatlarida hamon ayirboshlash usuli davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgani ustiga bu erda yagona ichki bozor ham tashkil topmadi.

Sakkizinchiidan, bir necha asrlar davomida saqlanib kelgan ishlab chiqarish usuli XVI – XVIII asrlarga kelib sifat jihatidan o'zgarmadi. U esa iqtisodiy hayotga, u orqali esa butun ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatib, Turkistonni an'anaviy turg'un munosabatlar hukmron bo'lgan jamiyatga aylantirdi.

To'qqizinchiidan, XIX asr ikkinchi yarmida Vatan istiqboli uchun qayg'uradigan, odamlarni bir g'oya va bir ezgu maqsad yo'lida birlashtira oladigan hamda ortidan ergashtira oladigan yo'l boshchi – sardor bo'lmadi. Buxoro amirligida ham, Qo'qon va Xiva xonliklarida ham shunday arbob tarix sahnasiga chiqmadi. Bosqinchilarga ko'ksini qalqon qilib ko'hna Turon jangovar shavkatini namoyish qila oladigan va Turkistonni bir umummilliy makon, uy deb bilgan yurtboshi topilmadi.

Xullas, O'rta Osiyodagi yuqorida tavsifilangan omillar, bu erdagi iqtisodiy va harbiy tang holat o'ziga qo'shni bo'lgan mamlakatlarni o'z mustamlakasiga aylantirish siyosatini avj oldirayotgan Rossiya imperiyasiga juda ham qo'l keldi. Mintaqadagi ijtimoiy – siyosiy, madaniy qoloqlik, parokandalik, o'zaro nizo va urushlar pirovard natijada O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va mustamlakaga aylantirilishiga olib keldi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарқ, 1998.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000.
7. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996.
8. Сагдуллаев А. ва бошқа. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. I – қисм. – Т.: Академия, 2000.
9. Усмонов Қ., Содиқов М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I – қисм. Ўқув қўлланма. – Т.: 2002.
10. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т.: Янги аср авлоди. 2006.
11. Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012
12. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева умумий таҳрири остида. –Т.: Янги аср авлоди, 2003.

13. Шамсутдинов Р. ва бошқа. Ватан тарихи (XVI – XX аср бошлари): К.2. – Т.: Шарқ, 2003.
14. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2006.
15. Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi. (XVI – XX asr boshlari); К.2 / Mas'ul muharrirlar: O'. Mavlonov, Q. Usmonov. – Т.: Sharq, 2010.
16. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Sharq, 2013.